

סדר הדורות

חיברו רבינו הגדול, שר התורה
גאון ישראל וקדושו, מרא דכולא תלמודא
מורנו יחיאל היילפרין זצ"ל
אב"ד מינסק

חלק שני: סדר התנאים והאמוראים
♦ אות א ♦

מילואים

הרחבת דברים במקומות
שראינו צורך לתת השלמה,
בירור נוסף ועיון מעמיק
לענינים הנידונים בספר
ובלקוטי הערות; בירורי
גירסאות רבות על פי עדי
נוסח קדומים; הצעת
דעות, פירושים, והערות
שונות לכל הקשור לעניני
הספר; העתקת לשונות
ארוכים שלא הכילם הגליון
בפנים.

לקוטי הערות

אלפי הערות שנלקטו מפי
ספרים וסופרים, הנושאים
ונותנים בדברי רבינו
המחבר, מהן שהיו עד עתה
בכת"י, ומהן שכבר נדפסו;
מופיעות כאן לראשונה
הערות מכת"י החיד"א,
בעל שער בת רבים,
הגה"ק משימאני, בעל
איתן אריה, בעל אפרקסתא
דעניא, מרן הגר"ח"ק,
ורבים אחרים.

הספר

נערך ברוב פאר והדר;
הגהה מדויקת על פי
דפו"ר, קארלסרוא תקכט;
חלוקת הקטעים; כותרות
קצרות לפני כל ענין;
השוואה לכת"י רבינו
המחבר שרשם בגליוני ספר
יוחסין; בדיקת כל מקור
בספרי דפוס וכת"י בדקדוק
רב; השלמת אלפי ציונים;
העתקת לשונות הספרים
שצויינו בספר.

♦ ♦ ♦

יוצא לאור בעזרת השם יתברך על ידי
ישעיה אשר ועליג מיללער • יצחק האנער
מאנסי נוא יארק • שנת ה'תשפא

התלמוד ולפסקי הלכה, בידיעות החשובות של מי הוא הרב ומי התלמיד והמסעתף. משכך, בחרנו להשלים את החלק הזה ולהוציאו לאורה תחילה.

מהדורתנו המפוארת

כבר בראשית מלאכתנו הצבנו לנו כללים לההדרת הספר, וקבענו אותם כמסמרות נטועים, כדי להעלותו שלב אחר שלב ולהעמידו על רמת הדיוק הנדרשת:

א. הגהנו את דברי רבינו מלה במלה על פי דפו"ר⁸⁸. עם זאת, ראינו צורך לתקן את השיבושים שנראים בעליל שלא יצאו מתחת ידי רבינו⁸⁹, לדוגמא: כשנדפס בדפוס ראשון "מסכת מקומות", במקום "מסכת מקואות"⁹⁰. אלא שהצגנו סימון קל (עיגול קטן) להודיע שיש כאן תיקון, ושמנו בסוף הספר רשימה מפורטת של כל התיקונים. בחרנו בדרך זו, כדי לשמור על חזותו ונקיותו של הספר, למען ירוץ הקורא בו.

ב. התעמקנו הרבה בכל תיקון שנעשה בדפוסים מאוחרים, עד שהחלטנו האם לקבל אותו או לדחותו⁹¹. כמובן שהערנו על התיקונים הללו בהערותנו, או לפחות על ידי סימון העיגול (כנ"ל).

ג. השבנו למקומם את השמטות וסילופי הצנזור. בדפוסים הראשונים של הספר, לא שלטה יד הצנזור לרעה, כי אם במהדורה הנפוצה ביותר, מהדורת ווארשא⁹².

⁸⁸. זיקקנו את הספר כולו בהגהה אחר הגהה. עברנו על דברי רבינו, על הערותנו שבגליון, על מדור לקוטי הערות ועל מדור מילואים, פעם אחר פעם, כדי שיתמעטו שיבושי הדפוס ככל האפשר.

⁸⁹. במקום שרבינו העתיק את הטעות ממקור שקדם לו, השארנו את הטעות בפנים, והערנו בהערה שמקורה של הטעות הוא בספר שרבינו שאב ממנו. עבודה זו כרוכה ביגיעה רבה, שכן רבינו השתמש בהמון ספרים, והעתיק מתוכם ציונים ופרטים רבים גם שלא בשמם. חיפושים רבים חיפשנו למצוא את מוצאה של כל הבאה שהביא רבינו.

⁹⁰. הרשינו לעצמינו לתקן לפעמים גם טעויות מסוגים אחרים, להקל על הלומד, גם במקום שהיה ברור לנו שהטעות יצאה מתחת ידי רבינו. לדוגמא לשון זכר-נקבה, רבים-יחיד, וכן מלים כמו ישינים-ישנים, חביות-חבית, וכדומה. ואפילו ב"מ-ב"ב, והגוזל קמא-בתרא. כמו כן הוספנו במקומות רבים אותיות שימוש שרבינו השמיט. כל זה תוקן במהדורתנו בגוף הספר, והסתמכנו על מה שהגנו נותנים בסוף הכרך רשימה מפורטת של התיקונים, תוך ציון מפורש בגוף הספר לכל שינוי שנעשה על ידינו. חשוב להבהיר, כי תיקונים רבים ששיקענו בתוך מהדורתנו, מופיעים כבר במהדורת ווארשא, אותה ההדיר ר' נפתלי משכיל לאיתן, ולא הבאנו אצל כל תיקון האם ממנו יצא.

⁹¹. דוגמא אחת: בדפו"ר ערך יונתן בן עוזיאל (דף קטז ע"א) הביא רבינו: "נקבר בכפר עמוקה סמוך לצבת, עיין בגליון זוהר בפרשת פנחס דף צ"ד א' דפוס זולצבאך". מדפוס שני (זאלקווא תקנז) ואילך תוקן לצבת תמורת לצבת. פשוט הדבר שהכוונה אכן לצבת, בכל זאת העתיק רבינו לצבת כפי שמצא בגליון הזוהר דפוס זולצבאך. וכמובן שהחזרנו בזה את הנוסח שבדפוס ראשון. כדרכנו, העשרנו את היריעה בידיעה נוספת, שהאות "צבת" אינה טעות, כי אם הברה אשכנזית עתיקה, כפי שכבר כתוב במנחה חדשה, קראקא שלו, לקוטים, דף פב ע"א: "וצפת... ובהברת האשכנזים בבי"ת הוא צבת". [אגב כך, ירדנו לברר גם של מי היא ההערה שנדפסה בגליון הזוהר דפוס זולצבאך שם].

⁹². לדוגמא: ברוב הדפוסים של תוספות מסכת שבת קד ב ד"ה בן סטדא, נשמט רוב הדיבור על ידי הצנזור. רבינו מצא את דברי התוספות בשלימותם בדפוס אמשטרדם תד-תח, והעתיק אותם בערך פפוס בן יהודה (במהדורתנו סי' ה). רבי עקיבא איגר בגליון הש"ס שם, מציין לדברי רבינו, לומר ששם ניתן למצוא את דברי

הדפוסים החדשים נדפסו על פיה, ומה שחסר במהדורת ווארשא חסר גם בדפוסים הבאים אחריה⁹³.

ד. למדנו היטב את דברי רבינו. כל עיון שהצריך רבינו, וכל חידוש שחידש, צריך תלמוד והבנה, ולעתים דרושה תוספת ביאור. כל מקום שהדברים יצאו מתחת ידי רבינו בלשון קצר או בגמגום, פירשנו את דבריו בהערה. במקום שלא ירדנו לסוף דעתו, או שנסתפקנו בכוונתו, הדגשנו זאת בהערה. דרך לימודנו, צרפנו כל מלה בכור הבחינה, לראות התעמוד בפני הבקורת; אם מצאנו שפרשנותו של רבינו תמוהה, הבהרנו את זה בהערה.

ה. פסקנו את דברי רבינו בפיסוק הגון. גם חילקנו את הקטעים הארוכים שבמהדורות הקודמות – לקטעים קטנים יותר, לנוחיותו של הלומד.

ו. סידרנו את דברי רבינו, באופן היותר מועיל. מתברר מתוך כתביו של רבינו בכלל, ומתוך ספרנו בפרט, שרבינו עידכן את הספר משך שנים רבות, וכשהיה צר לו המקום בכתבתו, אז הוסיף דברים רבים בין השיטין ובגליון. זה גרם שסדר הדברים היה מבולבל בדפוס הראשון⁹⁴, כי במקומות רבים הכניס המסדר הראשון את מה שבגליון, במקום שאינו נכון⁹⁵. על כן הצרכנו לשקול כל מלה היטב, לראות האם היא כתובה על מכוונה במקום הנכון. משפט הבכורה ניתן כמובן לסדר הדברים כפי שהוא בדפוס הראשון, על פני כל התיקונים המאוחרים, אלא שבמקומות למכביר הסכמנו לסדר שקבע ר' נפתלי משכיל לאיתן במהדורתו, או שינינו בעצמנו את הסדר כפי ההכרח.

ז. הפרדנו מחדש בין דברי יוחסין ודברי רבינו. כבר כתבנו לעיל שרבינו יסד את החלק הזה על דברי ספר יוחסין, ורשם את הוספותיו הרבות בסוגריים, אולם

התוספות בשלימות. אבל מי שבא לחפש את דברי התוספות בסדר הדורות ווארשא, לא ימצא אותם, מאחר והקטע הזה נשמט ממהדורה זו על ידי הצנזור [ויש מי שטעה בעקבות זה וכתב מה שכתב, ראה: קובץ אור ישראל, מב, עמ' רנד-רנה]. וכעת החזרנו אותו למקומו.

93. כמו כן, בספר יוחסין דפוס קראקא, בו השתמש רבינו, נשמטו מעט תיבות פה ושם, מחמת הצנזור. כמובן שבמקומות שרבינו העתיק את דברי היוחסין החסרים, השלמנו בהערה את דברי היוחסין המקוריים, על פי כת"י ודפו"ר.

94. כבר התרעם מהר"ץ חיות בהקדמת ספרו אמרי בינה (בתוך: כל ספרי מהר"ץ חיות, עמ' תתעג): "והאחרון הכי נכבד, הגאון מהו' יחיאל בסדר הדורות אשר כתב חיבור נפלא, על סדר תנאים ואמוראים, בבקאות גדול, אולם בא הסדר שמה מעורבב ומבולבל, ונדפס חמש [צ"ל: ארבע] פעמים, וכלם בלי הבנה. וכבר התחלתי לסדרו מחדש בסדר נאה ובהוספות רבות, אולם עדיין לא נגמר כלו".

95. הנה דוגמא אחת: בערך ר' יאשיה דדריה סי' ב, אחרי שרבינו הביא שהוא היה חברו וכן דורו של ר' אלעזר בן פדת, כתב: "היה לומד עם ר' מתיא בן חרש ופירש לדרך ארץ (עין שם, בשוחר טוב)". בציינו "עין שם", התכוון רבינו למה שכתב בערך ר' מתיא בן חרש סי' ד. קיימים שני קשיים בקטע זה: א. ב"שוחר טוב" אין רמז מזה, ורבינו עצמו ציין בערך ר' מתיא בן חרש לאבות דר' נתן פ"א ה"א. ב. ר' מתיא בן חרש היה תנא, ואיך יתכן שהיה בן גילו של ר' יאשיה האמורא? [העירו על כך: אבות הראש חלק ב דף א ע"ג; ר' נפתלי משכיל לאיתן בהערותיו למהדורת ווארשא דף פא ע"ב הערות י-כ]. אבל ברור שמקומו של הענין כולו הוא בערך הקודם, אצל ר' יאשיה התנא. מסתבר אפוא שרבינו כתב שורה זו בגליון ה'סדר הדורות', ובסוף ציין שהוספה זו מקומה בערך הנ"ל לפני המלות "בשוחר טוב".

לעתים תכופות נשמטו הסוגריים בטעות, או נרשם סוגר פתוח בלי לסוגרו לבסוף, ולא ניכר עד היכן היא הוספתו של רבינו. אנחנו, בעקבות מהדורת ווארשא, הבדלנו בין דברי יוחסין ודברי רבינו על ידי הבדל בסוגי האותיות: דברי יוחסין נדפסו ב'אותיות מרובעות', ודברי רבינו ב'אותיות רש"י"⁹⁶. אלא שלא הסתמכנו בזה על עבודתו של ר' נפתלי משכיל לאיתן, למרות שעשה בזה עבודה כמעט-מושלמת, ובדקנו מחדש מלה במלה בספר יוחסין, לראות מה העתיק משם. בנוסף לזה, כל ערך שלם שהוסיף רבינו מעצמו, ואינו מופיע בספר יוחסין דפוס קראקא, סומן בכוכב אצל שם החכם בראש הערך⁹⁷, כפי שעשה ר' נפתלי משכיל לאיתן במהדורת ווארשא⁹⁸.

ח. ביררנו היטב היכן פותח כל ערך. לפי שבדפוס ראשון נדפסו כל הערכים ברצף אחד במקשה אחת, התקשו הלומדים לדעת היכן מתחיל ערך חדש⁹⁹. ר' נפתלי משכיל לאיתן עשה עבודה עצומה במהדורת ווארשא, אלא שהוא לא בא עד תכליתה, ובכמה מקומות חילק את הערכים שלא כהוגן. לעתים חיבר שני ערכים נפרדים, ולעתים הפריד בין הדברים ועשה את הערך האחד לשני ערכים. במהדורתנו חולקו הערכים כיאות, ובמקום שנסתפקו בדבר הערנו על כך בהערה.

ט. קבענו את שם החכם שבכותרת הערך, כפי רצונו וכוונתו של רבינו. במהדורות הקודמות קרה לפעמים, שהמלים שבהמשך הערך צורפו אל שם החכם שבכותרת,

96. יוצא מן הכלל הזה הוא שם החכם שבראש הערך, אותו הדפסנו בכל מקום באותיות מרובעות, גם אם אינו מופיע ביוחסין (אלא ששמנו אצלו כוכב לסימן שיש כאן תוספת על היוחסין). גם במקום שהיוחסין מביא את שם החכם ורבינו הוסיף מלה בתוכו, למשל שהוסיף לחכם את התואר "רב", לא יכולנו להדפיס את התוספת באותיות רש"י, או בסוגריים כבדפוס ראשון, מחמת הכיעור. לכן הסתפקנו להעיר שם בהערות שוליים שרבינו הוסיף מלה זו ואינה ביוחסין.

97. יש אשר הערך חסר ביוחסין דפוס קראקא, אבל בדפוסו הראשון (דפוס קושטא שכו) הוא מופיע. אבל לפי שלא השתמש רבינו בדפוס קושטא כלל, לכן לא ראה את מה שכתוב שם, והוסיף את הערך מעצמו; גם במקומות אלה שמנו כוכב, וכמובן שבגליון הערנו על הידיעה החשובה שהערך מופיע בדפוס קושטא. כן הדבר עם הערכים הרבים שנשמטו לגמרי מיוחסין נוסח הדפוס, אבל הם נמצאים ביוחסין נוסח כת"י; גם אלה סומנו אצלנו בכוכב, והערנו בהערה שהערך מופיע כבר ביוחסין נוסח כת"י.

98. אלה דברי ר' נפתלי משכיל לאיתן ב'הקדמת המסדר' למהדורת ווארשא: "סדר התנאים ואמוראים מיוסד על ספר היוחסין, הוא היה לו ליסוד ועיקר, והמחבר שם עליו נוספות או גרע ממנו או נשא ונתן בדבריו היעמדו דבריו אם לא. ומי שלא ידע העיקר הזה כי כל הסדר תנאים ואמוראים נמשך על היוחסין, תחסר לו הכונה כמעט בכל מקום ומקום. ולהבדיל בין זה לזה שלא יתבוללו אלה באלה דברי היוחסין בדברי המחבר ולהיפך, זאת עשיתי: כל מה שהעתיק מהיוחסין סדרתי באותיות מרובעות, ודברי המחבר באותיות רש"י, והקורא ישמר לו את הכלל הזה ואז ילך לבטח דרכו. ואם הוסיף המחבר תנא או אמורא שלא נזכר כלל ביוחסין, הצבתי אצלו ציון לאמר ראה זה חדש הוא, וכשחסר הציון בראשיתו בידוע שהוא העתקה מהיוחסין. וחפשתי אחרי כל מלה ומלה אם היא מהיוחסין או שחדש המחבר מעצמו, ומלאכה גדולה וכבדה היתה זאת לי לחפש ביוחסין, כי כל אחד מפורד ומפורד בהיוחסין במקומות רבים ושונים, וגם ספר היוחסין הוא בלי סדרים, ולפעמים העתיק מהיוחסין רק שתיים ושלוש תיבות אשר נקל להעין לעבור עליהם מבלי משים, וגם הציונים המורים שהעתיק מהיוחסין היו משובשים מאד, יש שהעתיק מהיוחסין ולא נסמן ויש שנסמן כי דברי היוחסין הם ואינם שם".

99. בעותקים אחדים מדפוס קארלסרוה, זאלקווא וקאפוטט, ראינו קשקושים וסימני דרך בין השיטין ובגליוני הספר, אותם רשמו הלומדים במשך השנים לשם סימן להתחלת ערך חדש, כדי להקל מעליהם עול החיפושים.

ונדפסו באותיות מודגשות. כך נתלו ברבינו בוקי סריקי, והקשו עליו או הביאו ראיה מדבריו שלא כמשפט¹⁰⁰.

י. פענחנו ראשי תיבות לאלפים, בכובד ראש ומתוך זהירות עצומה¹⁰¹. שלא כדרך שאחרים השחיתו את דברי רבינו באופן מבהיל, על ידי פתיחת ראשי תיבות ברשלנות נוראה ובניחוש בעלמא. בייחוד דרושה זהירות בפתיחת שמותיהם של ספרים שצוינו בראשי תיבות¹⁰². בפרט, שדרכו של רבינו היא, כמחברים רבים אחרים בני זמנו, לשים לפעמים גרש אחד בסופן של אותיות הראשי תיבות, כמתכוון לכתוב חצי תיבה (כמו: הק), בעוד שהוא משמש כגרשיים הרומזים לשתי תיבות (כמו: ה"ק)¹⁰³. לפעמים היה צורך להכריע בסימני הגרשיים שרשם רבינו, האם הם סימני ראשי תיבות או סימני הדגשה, שכן רבינו נהג להשתמש עם גרשיים לצורך הדגשת מלים, כדרך שהשתמש בהם בראשי תיבות¹⁰⁴. לאידך, היה צורך לפענח ראשי תיבות, במקומות שהגרשיים נשמטו כבר בדפוס¹⁰⁵.

יא. דקדקנו ברבבות המקורות שרבינו ציין אליהם. כשרבינו העתיק את דברי קודמו, בדקנו במקור לראות האם אכן כתוב שם בדיוק כפי שהעתיק רבינו. לפעמים הבליע רבינו תיקון או פירוש, תוך כדי הבאת הדברים, ואנחנו הערנו מה כתוב במקור, ומה הוסיף רבינו על פי המפרשים או מדברי עצמו או על פי עדי נוסח אחרים.

יב. עקבנו אחרי הדפוסים שרבינו השתמש בהם. בשעת בדיקת המקורות שציין רבינו אליהם, לא הסתפקנו בבדיקה שטחית בדפוס כלשהו, אלא דקדקנו לבדוק הכל דוקא במהדורה שרבינו השתמש בה. חידושים רבים נתחדשו לנו על ידי זה, במקומות

100. ראה לדוגמא: ערך ר' חוניא א הערה א; ערך ר' חנינא ג הערות א-ב.

101. כדי ללמוד על הדקדוק העצום שהשקענו בפתיחת ראשי התיבות, הננו מביאים כאן דוגמאות אחדות המלמדים על הכלל כולו: רבינו הביא אלפי פעמים "ע"ל", דקדקנו אחריו וראינו שבמקומות שהוא רוצה שנעין לעיל בסמיכות, דהיינו במה שכתב לעיל באותו הערך, התכוון לכתוב "עין למעלה", אבל כשהתכוון לציין לעבר הרחוק, אז יש לפענח "עין לעיל" (עמדנו על כך, מתוך הפעמים הספורות שהוא עצמו פתח נוטריקון זה). כמו כן הדבר עם "עין למטה" ו"עין לקמן". גם ביררנו, שאין רצונו לכתוב "עין להלן" אלא "עין לקמן" (את זה למדנו ממה שרבינו עצמו כתב פעמים אחדות במפורש "עין לקמן"). דוגמא נוספת: כשרבינו ציין לספר "ג"ר", חקרנו היטב אחר האיות המדויק של שם הספר "גליא רזא", שכן בדף-השער של הספר בדפוס מובא "גליא רזא", ואילו בראשי הדפים לאורך כל הספר הוא נקרא "גלי רזא" (וכידוע שעל שניהם אין להסתמך). אלא שמחברו כתב בתוך הספר (דף כא ע"ב) ששם הספר הוא "גלא רזיא" שעולה למנין רנב, ולהלן (דף לג ע"א) כתב ששמו הוא "גליא רזא" כמנין רנב. אכן שניהם, "גלא רזיא" וגם "גליא רזא" עולים רנב (ואילו "גלי רזיא" עולה רסא). ברור שיש להכריע לטובת "גלא רזיא", שכן הוא בספר דניאל ב כט, בכל זאת פענחנו "גליא רזא" כפי שהוא מורגל אצל מחברים שקדמונו. [בסדר הדורות מהדורות ווארשא פוענח ג"ר, בלוח ראשי תיבות: גלגולא רבא! ובמהדורת בני ברק תשסג פוענח כן בגוף הספר בכל מקום שמוזכר בדפוסים הקודמים ג"ר].

102. לדוגמא: הנוטריקון ש"י עלול לרמז לספרים: שארית יוסף, שבט יהודה, שורש ישי, שדה יהושע, שפתי ישינים.

103. לדוגמא: בערך אבא אריכא סי' ג ציין רבינו לספר הע'. מדפוס שני (זאלקווא תקנז) ואילך, פוענח "הערק".

אחרי העיון במקורות, העדפנו לפענח "הליכות עולם" (ראה שם הערה ג).

104. דוגמא אחת הבאנו בקובץ אור ישראל, נד, עמ' רכב-רכג (אות כג).

105. לדוגמא: בערך ר' ברכיה נדפס בכל הדפוסים: "בש"ר פבי". וכלל לא מצאנו חכם ששמו ר' פבי. אבל ברור שיש להוסיף גרשיים לנוטריקון: "בשם ר' פבי", ופתרונו: "ר' פנחס בן יאיר". ואכן נמצא בירושלמי תענית פ"ג ה"ד שר' ברכיה אמר בשמו.

שרבינו ציין דברים שאינם במהדורות שלפנינו, ולפעמים גם לא בדפו"ר, כי אם בדפוס בודד שעמד לעיני רבינו. מובן מאליו, שעל הכל הערנו בהערותינו בפרוטרוט¹⁰⁶.

יג. בדקנו כל דבר בשרשו, דהיינו בעדי הנוסח (כגון כת"י ודפו"ר) ומקבילות למקור שרבינו הביא¹⁰⁷. לדוגמא, כשרבינו העתיק משו"ת חות יאיר סי' צד (תשובה המכילה כללים רבים לש"ס ופוסקים, עם המון ציונים), בדקנו הדברים גם בספר 'מר קשישא', שם הביא בעל חות יאיר את כל אותו הענין. הקפדנו לעיין דוקא בספר 'מר קשישא' שבכת"י המחבר, במקום להסתמך על הנדפס¹⁰⁸.

יד. חיפשנו מקורות למקורות, דהיינו כשרבינו ציין מקור לדבריו, באנו אחריו למצוא האם יש מקור קדום יותר לכך, והאם שאב אותו המקור את דבריו ממקור שקדם לו. על הכל הערנו בגליון¹⁰⁹.

טו. חקרנו היטב אחרי מקורות ביניים. לעתים הביא רבינו איזה פרט, וציין שמקורו הוא בגמרא. אבל אחרי בדיקת הדבר במקורו, כמובן בדפוס שעמד לעיני רבינו, מתברר ששם לא כתוב כהעתקתו. אולם אחרי עיון מעמיק ובירור יסודי עולה, שרבינו לא ראה את הפרט ההוא בתוך הגמרא עצמה, אלא במקור מאוחר ששימש כממוצע בין הגמרא ורבינו, וזה גרם שרבינו העתיק את הגירסא המוטעית שבמקור ההוא¹¹⁰.

106. כבר הזכרנו שרבינו השתמש בכמה דפוסים של התלמוד הבבלי, ולא ציין באיזה דפוס מצא כל גירסא שהביא. לדוגמא: בערך ר' אבין ורבין כתב רבינו: "[אמר ר' אבין] אמר ר' חייא (סנהדרין ס"ג א'), אולי צ"ל אמר ר' חייא בר אבא". בסנהדרין שם: "אמר ר' אבין בר חייא ואיתימא ר' אבין בר כהנא...". ואין זכר שם לר' אבין סתם ולר' חייא! אלא שרבינו מצא כן בדפוס ברלין ופפד"א תעה-תפב, שם נדפס בטעות אר במקום בר: "אמר ר' אבין אר חייא...", וקרא "אמר ר' אבין אר חייא...". ומאחר ולא היה נוח לו לרבינו שר' אבין אמר מאמר מפי ר' חייא שקדם לו זמן רב, לכן הוא מציע להגיה "ר' חייא בר אבא".

107. כבר הרחבנו לעיל אודות הבאותינו מתוך עדי נוסח של ספרי חז"ל, יוחסין ושלשלת הקבלה.

108. אגב, תשובה זו שבחות יאיר נדפסה במהדורה מוערת, בסוף ספר 'הליכות עולם' דפוס ירושלים תשנח (עמ' שפא-ת). בחרנו לציין כל פעם לפי סימני האותיות שבמהדורה זו, כגון: שו"ת חות יאיר סי' צד אות פב.

109. לדוגמא: בערך ר' חנינא בר חמא הכהן סי' ז כתב רבינו: "אמרו עליו במערבא, הוא ר' חנינא (סנהדרין דף י"ז)". אבל בסנהדרין שם (עמ' ב) מובא באופן אחר: "אמרי במערבא, ר' ירמיה... מחכו עלה במערבא, ר' יוסי בר חנינא". ואין שם זכר לכלל שהביא רבינו, כפי שכבר העיר ר' נפתלי משכיל לאיתן במהדורתו דף עג ע"ב הערה ז. אלא שבעל נחל עדן דף עה ע"א מצא שני מקורות נוספים לגירסת רבינו: א. של"ה תורה שבעל פה כלל כב (סי' תפה). ב. הגהה בהקדמת פירוש המשניות לרמב"ם פרק ו. אנחנו הוכחנו את השתלשלות ההעתיקות באופן זה: ממה שרבינו העתיק דברים רבים מתוך ההגהות להקדמת פירוש המשניות (שיצאו מתחת ידי רבי יוסף שמואל מקראקא אב"ד פפד"מ), מתברר שרבינו העתיק גם גירסא זו משם. רבי יוסף שמואל העתיק את הגירסא הזאת מתוך של"ה הנ"ל. של"ה העתיק גירסא זו מתוך כללי שמואל אות לו. כללי שמואל העתיק כן מהליכות עולם שער א פרק ג אות ב. וכבר העיר יבין שמועה שטעות סופר היא בהליכות עולם, ושיש לתקן כלפנינו בגמרא, וכפי שהוא לנכון במקורו של הליכות עולם: ספר כריתות חלק ה שער ג אות פו.

110. לדוגמא: רבינו קבע ערך ששמו "ר' לוי בר יעקב", וכתב: "ר' לוי בר יעקב אמר שבטו של לוי לא אקרי קהל (הוריות)". הציון הקטוע ("הוריות") מורה שרבינו לא העתיק אותו מגוף הגמרא, אלא ממקור ביניים. למעשה הכוונה להוריות ו ב, שם מובא: "אמר רב אחא בר יעקב: שבטו של לוי לא אקרו קהל". יש לשער שרבינו העתיק "ר' לוי בר יעקב" מטעות שבתפארת הגרשוני פרשת קרח דף עא ע"ב, שם מובא מאמר זה על שם "ר' לוי בר יעקב", וצוין למסכת "הוריות" בלי ציון דף. ורבינו העתיק כפי שמצא שם. חיזקנו את השערתנו, במה שמצאנו שרבינו העתיק גם פרט אחר מתוך אותו הקטע שבתפארת הגרשוני, והוא בערך ר' מתון בר נגדי: "ר' מתון בר נגדי, כן הוא בספר תפארת הגרשוני פרשת קרח".

וכן הדבר עם מקורות וספרים אחרים¹¹¹.

טז. נהגנו במתינות ובתבונה בזיהוי הספרים שרבינו מציין אליהם. לעתים ציין רבינו מקור, ונראה בעליל שהכוונה לספר אחד, בעוד שהכוונה לספר אחר לגמרי¹¹². ולעתים ציין לספר אחד, וכוונתו לספר אחר שהיה כרוך אצלו ביחד עם ספר זה¹¹³.

יז. יש מקומות שרבינו פנה בתוך הספר אל המביא לבית הדפוס, ומבקש שיואיל לעיין במקום פלוני ולהעתיק את הענין כולו כאן. רבינו כתב למשל "עיין בספר פלוני, שייך לכאן", או "טוב להעתיקו כאן". במהדורותנו מופיעות לראשונה כל אלו המובאות, ככתבם וכלשונם. במקומות אחדים תרגמנו ללשון הקודש את מה שצוה רבינו להעתיק ולתרגם מתוך ספרים שנדפסו בשפת אידיש עתיקה. ובזה קיימנו את רצונו של רבינו¹¹⁴.

יח. השלמנו ציונים חסרים וחצאי ציונים. פעמים רבות הביא רבינו מדברי חז"ל, אלא שלא ציין את המקור. לפעמים ציין את המקור לחצאין, לדוגמא: "ירושלמי", או: "ירושלמי פאה". כמובן שהשלמנו את הכל בגליון, לתועלת הלומד. גם יש שרבינו מציין לפי דפוסים שהיו מצויים אצלו, וכיום אין ציוניו שימושיים, כגון לירושלמי,

111. לדוגמא: בערך ר' חנניה בן תרדיון סי' ט כתב רבינו: "ובל"א דל"א היה לצאת משכם וכשנהרג פרח ניצוץ הקדוש". ר' נפתלי משכיל לאיתן רשם על זה במהדורתו, מהדורת ווארשא (דף עו ע"ב הערה מ): "ביאור הראשי תיבות זה סתום וחתום לפני". אבל גם אחרי שעמדנו על העובדה שכוונת רבינו היא לספר לב אריה דף לא ע"ב (פרשת מקץ), תמהנו מדוע קיצר רבינו את דברי הלב אריה באופן כה מגומגם, עד שקשה מאד לעמוד על כוונת הדברים? עד שגילינו שרבינו לא העתיק לשון זה מתוך המקור הראשון, ספר לב אריה, כי אם ממקור ביניים, הוא ספר לקט שמואל (שרבינו השתמש בו הרבה) ערך אבות אות ל. שם מובא ענין זה בדיוק כפי שהעתיק רבינו. וכבר ידועה דרכו של בעל לקט שמואל לתמצת ולקצר מאד את דברי קודמיו.

112. לדוגמא: בערך ר' יוחנן סי' כא כתב רבינו: "ר' אלעזר ור' יוחנן, הלכה כר' יוחנן (הליכות עולם). וכריתות דף צ"ט, שהיה רבו דר' אלעזר". דברי הליכות עולם מקורם בספר כריתות ימות עולם שער ג אות כא, ומקורו של ספר כריתות הוא בסדר תנאים ואמוראים אות לא. נתמקד כאן על הציון ל"כריתות דף צ"ט": בסדר הדורות מהדורת ווארשא נדפס במקום זה: "ובספר כריתות צ"ט", כאילו הכוונה היא לספר כריתות הנ"ל. אבל זה אי אפשר, לפי שאין הדברים מופיעים בספר כריתות בדף צט בדפוסים שקדמו לרבינו (קושטא רעו, קרימונה שיח, וירונה תז, אמשטרדם תסט). אולם רבינו העתיק ציון זה מתוך שו"ת חות יאיר סי' צד אות לח. בעל חות יאיר התכוון למסכת כריתות כז א, שם מובא: "בעי ר' אלעזר: אדם מתכפר בשבח הקדש או לא? אמר ר' יוחנן: כמה שנים גדל זה בינינו, ולא שמע הלכה זו ממני?" אלא שהוא ציין לפי ש"ס דפוס אמשטרדם תד-תח, שם מופיעים הדברים בדף צט א, כי בדפוס ההוא נדפסו מסכתות ערכין, מעילה, קנין, תמיד, מדות, כריתות ותמורה, בספירת דפים נמשכת. [נשתבשו בזה גם במהדורות החדשות של חות יאיר: חות יאיר, מהדורת מכון עקד ספרים, רמת גן תשנז, עמ' רע; חות יאיר סי' צד, נספח להליכות עולם, מהדורת ירושלים תשנח, עמ' שצ. בעקבות הבנת המוטעית, ציינו מה שצינו והעירו מה שהעירו]. וראה דוגמא נוספת בקובץ אור ישראל, נב, עמ' ריח-ריט (סי' יז).

113. לדוגמא: את הספר 'קרבן חגיגה', קרא רבינו 'הלכות קטנות'. שני הספרים נדפסו ביחד בויניציאה תסד על ידי רבי משה חאגיז, ונכרכו בכרך אחד. כמו כן קרא ל'תוצאות ארץ ישראל' על שם 'מסעות בנימן'.

114. בערך ר' יהודה הנשיא סי' כד כתב רבינו גם כן "טוב להעתיקו כאן". מדובר בהעתקת דברי ירושלמי כלאים פ"ט ה"ג וכתובות פ"ב ה"ג. במקום הזה העתיק ר' נפתלי משכיל לאיתן במהדורתו (דף פז ע"א) את דברי הירושלמי, והעיר: "בדפוסים הקודמים חסר כאן הך עובדא דירושלמי, וכתב המחבר בקצרה שטוב להעתיקו, וכן הדפוס המלים האלה בפנים, ואני לעשות רצון צדיק חפצתי והעתקתי הענין כצלמו מהירושלמי". אבל ברוב המקומות האחרים, בהם ציין רבינו למקורות נדירים יותר, לא הועתקו הדברים עד הנה.

מכילתא, ספרא, ספרי, מדרש רבה ועוד, אליהם ציין רבינו על פי מספר הדפים שבדפוסים שהיו לפניו¹¹⁵. בכל אלה, הקפדנו להשאיר נאמנים ללשונו וסגנונו של רבינו, אלא שהשלמנו את מראי המקומות העדכניים בהערות שוליים.

יט. בארנו את ההפניות. פעמים אין-ספור קיצר רבינו באמריו מאד, והפנה את הלומד למקום אחר בספר, על ידי ציון של "עין שם", "עין לעיל" ו"עין לקמן", כי דברי תורתנו עניים הם במקום אחד ועשירים במקום אחר. רבינו, כשציין ממקום אחד לשני, רצה באמת שהלומד יעין במקום שהוא ציין. על כן, כנושאי הכלים הבאנו לפני הלומד את כל הדרוש להבנת הענין בשלימות ובבהירות, והעתקנו את הלשונות בגליון, כדי שימצא הלומד את מבוקשו על הדף.

כ. הצבנו כותרות בראש כל ענין שבערכים הארוכים, והוא ריכוז תמציתי של הנושא המדובר, כדי שיבחין הלומד איפה מתחיל ענין חדש¹¹⁶. כגון: "אביו"; "רבותיו"; "פרנסתו"; "מהנהגותיו", "אריכות ימיו", "משפחתו", "פטירתו", "קבורתו", והרבה כיצא באלו¹¹⁷. כל כותרת רשומה בסימן: א, ב, ג וכן הלאה, כדי שיהיה קל לציין ולמצוא את המבוקש¹¹⁸. את הכותרות האלו קבענו בערכים המדברים מכמה ענינים נפרדים

115. ר' נפתלי משכיל לאיתן במהדורתו, מהדורת ווארשא, שינה את הציונים הללו בגוף הספר. בירושלמי ציין לפי פרק והלכה; במכילתא, ספרא, ספרי ומדרש רבה ציין לפי פרשה ופיסקא; ביוחסין ציין לפי המדורים שבו. ואילו את הציונים למספר הדפים מחק לגמרי. השווה דברי ר' שלמה בובר: "גם לא אוכל סלוח להחכם הזה [ר'] נפתלי משכיל לאיתן] שהשמיט הדפים אשר ציין (הערות) [הסדר הדורות] מירושלמי, וכוון להירושלמי דפוס קראקא ונדפס אחר כך בקראטאשין, והוא נדפס דף על דף ונקל למצוא המאמרים" (דברי שלמה, בתוך: בית אוצר הספרות שנה ד עמ' 166 ספירה שניה). בנוסף לזה, ר' נפתלי השתמש בירושלמי דפוס קראטאשין תרכ"ו (שנדפס במתכונת דפוס קראקא שסט, בו השתמש רבינו), וזה גרם במשך הזמן לבלבולים ואי-הבנה, כי חלוקת ה'הלכות' שבדפוס קראטאשין אינה זהה לחלוקתן בדפוס זיטאמיר ווילנא המצויים יותר. בעקבות זה נמצא לחכמים שאחריו שהסתבכו בזה והגיהו ושיערו השערות משונות. כאמור, במהדורתנו הוחזר הכל ליושנו, והשלמנו את מראי המקומות בגליון.

116. גם יש לדרוש סמיכות בדברי רבינו, כי לפעמים הביא כמה דברים נפרדים בזה אחר זה בסמיכות, כיון שהם בענין אחד ויש כדי השלמה ולימוד מאחד למשנהו. הכותרות מאחדות את כל הציונים שבאותו ענין, ומאגדות יחד את הפזורים. לדוגמא: בערך אבא בר אבא הכהן אבוב דשמואל ס"ב, הביא רבינו שלשה ענינים, הנראים כדברים נפרדים: א. שהיה שומר נכסי היתומים באמצע מעותיו. ב. לא שביק לבנתיה דנפקי בחוטיין. ג. אשכח חמרי במדברה, והחזיר לבעלים אחר י"ב חודש, לפני משורת הדין. הכותרת "חסידותו" מבהירה ללומד את שייכותן של שלוש ההבאות הללו.

117. נקטנו לשון קצר, כגון "רבותיו" ו"תלמידיו", ולפעמים הכוונה שנמצא לחכם זה שאמר בשמם, ואינם רבותיו ממש, או שהם אמרו בשמו, ואינם תלמידיו ממש.

118. כבר היה לעולמים שר' נפתלי משכיל לאיתן חילק במהדורתו את הערכים הארוכים לקטעים, וכל קטע קיבל אות לסימן. אבל בימינו זה לא מספיק. לדוגמא, הוא רשם בערך אבא אריכא אחד עשר סימנים, ואילו אנחנו חילקנוהו לעשרים ותשע סימנים. ובעוד שכל סימן מחזיק אצלו קטע אחד בלבד, גם אם יהיה ארוך ביותר, חילקנו אנחנו כל סימן לקטעים קצרים, למען ירוץ הקורא בו.

רבי אברהם ליכטשטיין, עורך בספרו 'אגרת הצופה', ביאלוסטוק תקס"ו, דפים כא-כג, כללים לשמות תנאים ואמוראים. וב'מאמר התורה והמצוה', ווילנא תקפ"א, ב'הערה' שבראש הספר, כתב כמתנצל: "ואם כי הגאון בעל סדר הדורות הפליג לעשות בזה, אבל לרוב בקיאותו, בבלי, ירושלמי ומכילתא, ושוטטו אמריו בהם, יתבלבל רעיוני התלמידים, כאשר יתבלבל איש בואו עצי יער נטוע פרי מגדים". הפיסוק והקיטוע שבמהדורתנו, וכן הסימנים והכותרות, עשויים להפריד בין הדברים, שלא יהיה נראה הכל כגוש אחד ארוך, ולא יהא נדמה ללומד שהוא מסתבך ביער עבות.

אודות החכם 'בעל הערך'. למעט ערכים קצרים, וערכים העוסקים בענין אחד מתחילתם עד סופם, בהם לא ראינו צורך בחלוקה לסימנים.

כא. בסוף ערכיהם של רבים מהתנאים והאמוראים, הביא רבינו רשימה, שתכולתה שמות החכמים השייכים לחכם זה, כגון רבותיו, חבריו ותלמידיו, או מוסרי מאמריו מדורות הבאים¹¹⁹. לפעמים מגיעה הרשימה עד לכדי עשרות רבות או מאות של שמות¹²⁰. חוסר הציונים אצל כל שם בנפרד¹²¹, וחוסר הרווח בין שם אחד למשנהו ברשימות אלו, כפי שהוא בדפוסים הקודמים, עלול להכביד על הלומד בן-ימינו¹²². כיון שכך, ראינו צורך להשלים את הציונים החסרים, במקומות הרבים שרבינו קיצר, וכמובן גם לתת לכל חכם שורה נפרדת, כדי שלא תהא הרשימה נראית כגבוב של שמות ומקשה אחת של ציונים.

כב. ערכנו השוואות לשאר כתבי רבינו, לראות האם הוסיף משהו בספריו האחרים המשלימים או מוסיפים בהירות לענינים שכתב בסדר הדורות. בייחוד הבאנו בהערותנו מתוך גליונות ספר יוחסין שבכת"י רבינו (הארכנו בזה לעיל), וכמו כן מערכי הכנויים, ספר הליקוטים וספר הכללים.

כג. ירדנו לברר את סגנונו של רבינו ולפענח את הצופן שבו. למשל, כשרבינו מציין לפרק בלבד, בלא ציון ל'דף' ו'עמוד', לדוגמא: "פרק כל כתבי", סימן הוא שהעתיק הדברים מתוך הרי"ף, בו צויין פרק ללא ציון הדף והעמוד שבגמרא. ואילו כשרבינו מציין מסכת ודף, אבל בלא 'עמוד', לדוגמא: "מגילה י"ט", סימן הוא שהעתיק הדברים מתוך הערוך, עין יעקב או נחלת שמעוני, בהם צויין בגליון מספר הדף ללא ציון העמוד.

כד. השוינו כל ערך עם שאר המקורות העוסקים בתחום זה, לראות האם דעתם מסכמת לדעת רבינו, והאם ניתן להוסיף משם נופך לדברי רבינו¹²³.

119. רבינו קרא לרשימות אלו "מפתח" (ערך אבא אריכא סי' כט).

120. לדוגמא, בסוף ערך אבא אריכא מונה רבינו מאתים וששים שמות השייכים לרב.

121. כל שם נכפל לפחות בשני ערכים שונים. לדוגמא, שייכותו של האמורא ר' אבא בר ממל להאמורא רב, הובאה בערך אבא אריכא (רב) וגם בערך ר' אבא בר ממל. אבל רבינו, מחמת אהבת הקיצור, לא רשם על הרוב ציון אחד פעמיים, לכן הביא (בדוגמא הנ"ל) בערך אבא אריכא סי' כט: "ר' אבא בר ממל", בלי כל מראה מקום. וסמך על הלומד שיבדוק בעצמו בערך ר' אבא בר ממל, שם כתב בסי' ד: "אמר רב (בבא בתרא ל"ח א' ופ"ח ב')". כך נהג רבינו בכל אורך הספר.

122. כה כתב רבי ראובן מרגליות: "בהרבה עשרות ערכים של תנאים ואמוראים, רשם בעל סדר הדורות שמות רבותיו ותלמידיו של בעל הערך מבלי לציין כל מקור, ולפעמים כן ציין איזה מקור, אבל אשתרבו טעויות וחלופים, והיה לתועלת רבה ציון ובדיקת המקורות בעקביות" (ציונים והארות, בתוך: סיני, כרך מו, עמ' לב). וכבר לפניו כתב ר' יצחק רחלין: "שאנכי מלבד מה שמצאה ידי ללקט מש"ס ומדרשים ציוני התיחסות החכמים זה לזה שלא נזכרו בספר סדר הדורות, עוד מצאתי מאות ציונים שפקדם הסדר הדורות רק אצל אחד מהם, וחשתי להוציאם לאור לעת אחרת אי"ה" (תקון הסדר, בתוך: הכרם שנת תרמח עמ' 198-199).

123. המקורות הקדומים העקריים הם: סדר תנאים ואמוראים; אגרת רב שריא גאון; ספר הקבלה לראב"ד; הקדמת הרמב"ם לפירוש המשניות, ולמשנה תורה; יחסי-ערכי תנאים ואמוראים; הקדמת המאירי למסכת אבות;

מדור 'לקוטי הערות'

המדור 'לקוטי הערות', המהווה בעצם ספר שלם בשל כמותו ואיכותו, מכיל בקרבו אלפי הערות מאלפות שנכתבו על ספר 'סדר הדורות', ברבות השנים, מני אז הופעתו לאור עולם לראשונה בשנת תקכט. עם צאתו לאור, זכה הספר לעלות על שלחנם של גדולי הדור ההוא, והם השתעשעו בחידושיו ופלפלו בדבריו.

עבודתנו בעריכת לקוטי הערות, ובאסיפתן של ההערות, חלוקה לשלשה ראשים:

א. גליונות וקונטרסים כתובי יד.

הגיעו לידינו עותקים של סדר הדורות, שגליונותיהם עטורים בהערות והוספות כת"י, שנכתבו על ידי גדולי ישראל וחכמים ידועים¹²⁴. כמו כן באו לידינו גליונותיהם של תלמידי חכמים אנונימיים¹²⁵. חכמים אחדים כתבו את הערותיהם במחברות או דפים מפוזרים, לא בגליוני הספר¹²⁶. העתקנו את ההערות בדקדוק גדול, וצירפנו אותן למכלול האדיר של 'לקוטי הערות'. כמוכן, שהדפסנו גם את גליונותיהם של גדולי ישראל שכבר פורסמו על במות שונות¹²⁷.

ב. חיבורים העוסקים בהגהת 'סדר הדורות'.

חוברו ספרים וקונטרסים שלמים, וכן נכתבו מאמרים, העוסקים באופן שיטתי בבירורים, תיקונים והשלמות, לסדר הדורות, ובמיוחד לחלק שני¹²⁸.

ג. ליקוטים מתוך ספרים רבים.

רבנים ידועים ומאורי הדורות, נשאו ונתנו בדברי רבינו, הקשו ותירצו, שאלו ודרשו, ואף העלו הערות ובירורים אלה בין החידושים, התשובות והכתבים שכתבו.

יסוד עולם; מקדש מעט לר' משה ריאטי; פירושי הראשונים למסכת אבות. וזה בנוסף ליוחסין ושלשלת הקבלה, שרבינו כבר ציין והביא. גם בדקנו במסקנותיהם של חכמים מאוחרים, כגון: בית ועד לחכמים – כנס סופרים; מאיר עיני חכמים; דורות הראשונים; משפחות סופרים; תולדות תנאים ואמוראים, ורבים אחרים.

124. גליוני החיד"א (נכתבו על שני עותקים. עותק א מתפרסם כאן לראשונה); ר' חיים מיכל מהמבורג; ר' שמשון הלוי בלאך; רבי דוד אברהם קעמפנער בעל למטה יהודה; רבי שבתי שעפטל ווייס אב"ד שימאני; רבי אברהם ליב ראזען אב"ד מווינעשט ופאלטישאן, בעל שו"ת איתן אריה; רבי דוד שפערבער אב"ד ריסקווא ובראשוב, בעל שו"ת אפרקסטא דעניא; רבי שמואל אשכנזי מירושלים. כשראה מרן הגר"ק את עבודתנו, כתב הסכמה למהדורתנו, ומסר לנו את גליוני ה'סדר הדורות' שלו, באומרו שכתב את ההערות בצעירותו.

125. העתקנו את הערותיהם עם ציון מפורש שלא ידוע מי הוא הכותב. החשוב שבכולם, בכמות ובאיכות, הוא בהחלט מה שקראנו בשם "הערות כת"י בגליון דפוס זאלקווא תקנז". יתכן שמדובר בהערותיו של החכם רבי אליקים געצל המילזאהגי (תקמ-תריד; מחבר ספר 'ראביה', אופן תקצו).

126. הערות ר' יעקב בכרך; רבי חיים אריה ליב פענסטער, בעל שער בת רבים; רבי חיים בנימין הלוי קאצנעלנבוין; רבי יצחק הכהן הוברמן מרעננה.

127. גליוני החיד"א וצאצאיו (עותק ב); הרד"ל; רבי יוסף שאול נאטנזאהן אב"ד לבוב, בעל שואל ומשיב; רבי חיים דובער מאנאשעוויץ, בעל שנות החיים.

128. כוכבי אור; הערות ר' נפתלי משכיל לאיתן; תקון הסדר; סדורין של דוב; דברי שלמה; נחל עדן; סדר הדורות השלם; שערי תורת בבל; ציונים והארות; בשם אומרו. חשוב לנו להבהיר, שר' נפתלי משכיל לאיתן שיקע בתוך מהדורתו המון תיקונים, והעיר בגליון "בדפוסים הקודמים משובש", כל אלה ההערות השמטנו מתוך

סדר

הדורות

תנאים ואמוראים

סדר

אות א

הדורות

רג

[אלעזר/אליעזר]

ר' אלעזר חסמא אמר ליה קי'.

זשם ר' חנניה בן חכנאי (עיין למעלה קי').

אמר לר' יהודה (פסחים ז' ז'). וחולק עמו (ראש השנה י"ז ז').

ור' יוחנן הסנדלר (עיין למעלה קי').

ר' יוחנן זשמו קי'.

ר' יוסי בר חנינא זשמו קכא.

אבא יוסי בן חנן זשמו קכב.

ר' יוסי העיד זשמו קכג.

ר' מאיר תלמידו (עיין למעלה קכד). וזשם ר' מאיר קכה.

זשם ר' פנחס בן יאיר (שומר טוב מדרש תהלים סימן ל"ז).

ר' פנחס זשמו קכו.

אבא שאול חולק עמו קכז.

ר' אליעזר בר' צדוק ב'

א. ציוני מאמריו במשנה

זמשה פאה פ"ז מ"ד. כלאים פ"ז ז' זשם ר' מאיר. שזיעת פ"ז ד'. מעשרות פ"ד ד'. פסחים פ"ג ו', ופ"י ג'. ראש השנה פ"ז מ"ז (דף כ"ד א'). סנהדרין פ"ז ז'. עדיות פ"ז ה'. מנחות פ"ט ז'. חולין פ"ג ו'. מעילה פ"ג ו'. מדות פ"ג ח'. כלים פ"ז ה', פכ"ו ט'. נידה פ"ח ד'. מקואות פ"ו י'. טהרות פ"ז ח'. עוקצין פ"א ו', פ"ז ז'. ופרק אלו עוצרין [פסחים] מ"ט א', וערבי פסחים [פסחים] קי"ד א', ונידה פרק ח', וז"ס ד"מ'.

ב. היה כהן לדעת הסמ"ג

כתב סמ"ג לא תעשה רל"ה (לא מלאח"י) שהוא כהן ט'.

קי'. פסחים לב א. קיה. סי' ה. קיט. סי' ה. קב. ברכות מ ב. קבא. ברכות י ב. קבב. מדות פ"ב מ"ו. קבג. תוספתא שבת פט"ו ה"ב. קבד. סי' ד. קבה. ראה לעיל הערה מה. קבו. רות רבה ו א. קבו. תוספתא מנחות פ"ט ה"א.

ר' אליעזר בר' צדוק

א. לא ברור אם שמו היה "ר' אלעזר" או "ר' אליעזר", לפי שבספרי חז"ל שבדפוס נקרא לפעמים כך ולפעמים כך, ובכתבי היד ישנם שינויים. רבינו כתב על הרוב בנוטריקון "ר"א", וכמה פעמים פתח "ר' אלעזר". אולם לפי שרוב דברי רבינו בערך זה מיוסדים על דברי יוחסין, ושם נקרא כל פעם "ר' אלעזר" (אולי בעקבות הרמב"ם בהקדמתו לפירוש המשניות ד"ה הפרק הרביעי), לכן פתחנו "ר"א" – "ר' אלעזר". רק כאן, בראש הערך, כתב רבינו בפירוש "ר' אלעזר" כנראה בעקבות נחלת שמעוני ערך ר' אליעזר ב"ר צדוק דף ו ע"ג. יצויין, שיש אומרים ששני ר"א ב"ר צדוק היו (ראה גם הערה הבאה), שם הקדמון "ר' אליעזר ב"ר צדוק" ושם השני "ר' אלעזר ב"ר צדוק". ראה: והיה ברכה כלאים פ"ז מ"ב. אבל ראה: מלאכת שלמה מקואות פ"ב מ"י; אמת ליעקב שם. ב. בהמשך הערך מביא רבינו דין ודברים בדבר זמנו של ר' אלעזר ב"ר צדוק, ומובאת גם דעה ששני ר' אלעזר ב"ר צדוק היו. בתולדות תנאים ואמוראים ערך ר' אלעזר ב"ר צדוק עמ' 201-205 מבואר ששלשה ר' אלעזר ב"ר צדוק היו בתקופת התנאים: א. תלמיד ר' יוחנן בן חורנית, והיה חנוני בירושלים בזמן הבית ולקח בית הכנסת של אלכסנדריים. ב. בנו של ר' צדוק שהתענה,

והוא אמר מדלגין היינו על גבי ארונות של מתים, וראה החורבן, וסיפר ששרפו בת כהן שזינתה. ג. תלמיד ר' מאיר. ג. שם: "ר' מאיר אומר... ר' אלעזר בר צדוק אומר משמו". משמע שר' אלעזר ב"ר צדוק אמר בשם ר' מאיר. על הקושי שבדבר, שכן ר' אלעזר ב"ר צדוק קדם לר' מאיר ואין יאמר בשמו, ישנם כמה מהלכים: א. לקבל הגירסא "ר' אלעזר ב"ר שמעון אומר משמו" (מלאכת שלמה כלאים שם, בשם "ספרים אחרים"). ב. למחוק המלה "משמו" (מלאכת שלמה שם, בשם ר' יהוסף ה'תנא' מצפת; מלה זו אכן חסרה בכמה כת"י, ראה: דקדוקי סופרים השלם למשניות כלאים עמ' רעז). ג. להחליט ששני ר' אלעזר ב"ר צדוק היו (יוחסין דף כו ע"ב, הביאו רבינו בסמוך). אמנם לדעת רב צמח גאון (דבריו הובאו ביוחסין דף לא ע"ב, וראה ערך רב הונא הערה צד) שפירש את המשנה באבות פ"ב מ"ח "אבא שאול אומר משמו" – שאמר משם נפשו, יש אולי לפרש גם כאן שר' אלעזר ב"ר צדוק אמר מעצמו, לא בשם ר' מאיר המוזכר לפניו. והשווה ערך אבא הדורש הערה ז. ד. בהגהות הש"ס ערך אלעזר אות ו מוכיח רבינו שיש לתקן בראש השנה: "ר' אלעזר ב"ר שמעון" (לקוטי הערות). ה. היינו פסחים פ"י מ"ג הנ"ל. ו. נט א. ז. אולי יש לפענח: ובן סורר [סנהדרין עא א], ד' מיתות [שם נב א]. ח. כונת יוחסין לסמ"ג לאוין רלד-רלה דף סט ע"א, שמפרש את דברי ר' אלעזר ב"ר צדוק בברכות יט ב "מדלגין היינו על גבי ארונות של מתים...", לענין כהנים, לא לענין אוכלי חולין בטהרה. מדבריו מתבאר שר' אלעזר ב"ר צדוק היה כהן, אך לא כתב בפירוש שהיה כהן, ונראה שלכן לא מצאו רבינו. וראה הערה הבאה. ט. כן כתב יוחסין דף נא ע"א בדברו בקצרה אודות ר' אלעזר ב"ר

ג. זמנו: לשון הירושלמי בנוגע לזמנו

ד. הקושי שבדברי הירושלמי הנ"ל
וזה תימא, אחר דאביו היה זקן בשעת
החורבן כי התענה ארבעים שנה קודם
החורבן^ט, ואיך בנו אחר החורבן מאה שנה
— למה לומר צימי רצי — היה בן שלשים^י
שנה^י.

יותר תמוה, שהיה בן עשר כשראה ששרפו
נת כהן, וזה היה על כל פנים קודם
ארבעים שנה ל[פני ה]חורבן, דאחר כך נטלו
דיני נפשות, אס כן היה ר' אלעזר צר'
לדוק בשעת החורבן על כל פנים בן חמשים
שנה. ור' עקיבא נהרג נ"צ שנים או ע"ג
שנים אחר החורבן^ט, ורצי נולד ציוס שמת
ר' עקיבא^כ, ואיך אמר כשהלך עם רצי היה
בן שלשים^כ. אף לדעת התוספות בסנהדרין^כ
דאף תוך ארבעים לחורבן חזרו למקומן ודנו
דיני נפשות^כ, אס כן על כל פנים אף
שהיה המעשה ששרפו נת כהן סמוך לחורבן,
והיה אז בן עשר, איך יהיה צימי רצי בן
שלשים.

וראה חורבן הבית^י. והיה בזמן ר' מאיר,
ואמר בשם ר' מאיר, במשנה כלאים פרק ז'
משנה ז'^א.

אך תימא דאיתא בירושלמי פרק ארבע
מימות דף כ"ד ז"כ, תני, קודם לארבעים
שנה עד שלא חרב הבית נטלו דיני נפשות
מישראל (וכן הוא ריש פרק קמא שס"ג),
ואמר ר' אלעזר בר' צדוק תינוק הייתי
ורוכז על כתפו של אבא, וראיתי בת כהן
שזינתה והקיפיה חבילי זמורות ושרפיה,
אמרו לו תינוק הוית ואין עדות למינוק
(סנהדרין נ"ב), כד חמא דא מלתא לא היה
פחות מבן עשר שנים, כד הוה מהלך עם
רבי, לא היה פחות מתלתין שנים, דלית
אורחא דגברא רבא מהלך עם צר נש פחות
מתלתין שנים, ותני כן אמר רבי^ט מעשה
שהייתי אני בא ור' אלעזר בר' צדוק מבית
שיריון ואכלנו תאנים וענבים עראי חוץ
לסוכה, עכ"ל [הירושלמי].

מן תלתין שנים, דלית אורחא דגברא רבא מהלך עם בר נש
פחות מתלתין שנים^י. ולא מפורש מי היה לפחות בן שלשים
שנה, האם ר' אלעזר ב"ר צדוק או רבי, ולאידך מי היה
ה"גברא רבא". יוחסין מפרש את דברי הירושלמי, שר' אלעזר
ב"ר צדוק היה בן שלשים כשהלך עם רבי, ורבי היה אז
"גברא רבא", ולזה הקשה את קושייתו. י"א. ראה ערך ר'
עקיבא סי' ג' ושם בהערה. כ. קהלת רבה א ה.
כא. האחרונים טרחו ליישב את דברי הירושלמי בכמה
אופנים, ראה במילואים אות מה. כב. לו ב ד"ה מיום
שחרב. כג. התוספות כתבו: "מכל מקום כשהיו רואין צורך
שעה היו חוזרין ללשכת הגזית כי עובדא דישו וכיוצא בו".
רצ"ע אם גם לבת כהן שזינתה היו חוזרים, או רק למקרים
בודדים יוצאי דופן "כי עובדא דישו" שהיה מסית ומדיח את
הרבים. [חשוב לציין שדברי התוספות הללו הם כדברי
המיעוט המקבלים כדבר פשוט את מה שטוענים הנוצרים,
שישו נהרג תוך ארבעים שנה לפני חורבן הבית. כן גם דעת
ראב"ח במגלת המגלה עמ' 136; ר"י אברבנאל במעיני
הישועה, מעין י תמר ח, עמ' שעה. ואילו רוב הראשונים
קבלו שהיה תלמידו של יהושע בן פרחיה וכבר נהרג שנים
רבות לפני כן, ראה: משיחי השקר ומתנגדיהם, נספח א עמ'
645-664.]

צדוק. יוחסין לא רצה להכפיל שוב את מה שכבר הביא
באריכות בדף כז ע"א מרש"י ברכות יט ב שר' אלעזר ב"ר
צדוק היה כהן (מביאו רבינו להלן), ומצא עתה שכן גם דעת
הסמ"ג, לכן כתב בקצרה: "בספר מצות הגדול בלא תעשה
מצות רל"ה פירש כי הוא כהן". כונתו שהסמ"ג פירש כן את
דברי הגמרא בברכות הנ"ל (ראה הערה הקודמת). להלן
מאריך רבינו — בעקבות יוחסין — בנידון אם ר' אלעזר ב"ר
צדוק היה כהן. י. כן נראה מירושלמי המובא בסמוך, שר'
אלעזר ב"ר צדוק סיפר אחר החורבן מה שראה לפני החורבן
— ששרפו בת כהן שזינתה. יא. ראה לעיל הערה ג.
יב. סנהדרין פ"ז ה"ב. יג. הלכה א. יד. עמ' ב. טו. ותני
כן אמר רבי. כן הוא בירושלמי נוסח הדפוס, בעקבות כת"י
ליידן. ויוחסין דף כז ע"א כתב: "ותניא אמר רבי". ובשרידי
ירושלמי עמ' 258: "ותמן אמר רבי". טז. גיטין נו א.
ז. צ"ע מדוע נזקק יוחסין להוכיח מר' צדוק שבנו ר' אלעזר
כבר נולד בפני הבית? הלא בירושלמי מפורש שר' אלעזר ב"ר
צדוק העיד בגדלותו על מה שראה בפני הבית, הרי מפורש
שנולד אף הוא בפני הבית! אולם יתכן שבכל זאת העדיף
להביא ראיה מאביו שכבר היה זקן בשעת החורבן, כי מזה
נראה שגם בנו כבר לא היה ילד צעיר בשעת החורבן.
יח. בירושלמי הנ"ל: "כד הוה מהלך עם רבי, לא הוה פחות

סדר

הדורות

לקוטי הערות

מפתח המקורות*

גליונות כת"י ודפוס, חיבורים ומאמרים על סדר הדורות

הערות רבי חיים אריה ליב פענסטער: בעל שער בת רבים. רשם את הערותיו בקונטרס כת"י, והעתקנו מכתב היד שנמצא בספרייה הלאומית בירושלים Heb. 8630=24.

הערות רבי חיים בנימין הלוי קאצנעלנבויגן: נפטר בקווינס שבנווא יארק י שבט תרסג. רשם את הערותיו במחברות כת"י (מחברות מס' 19-17 שבסידרת מחברותיו), והעתקנו מכתב היד שנמצא בבהמ"ל 6626 (קטלוג ברומור מס' 782-803). רוב תודות לנכדיו ר' אברהם יעקב הלוי קצנלנבוגן ור' מענדל געוויץ שהמציאו לנו את ההערות.

הערות רבי חיים ברלין: נולד בוואלאז'ין ה שבט תקצב, שימש כאב"ד מאסקווא, ונפטר בירושלים יג תשרי תרעג. הערות אחדות שלו מופיעות ב'כוכבי אור' וב'סדר הדורות השלם'.

הערות רבי חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א): נולד בירושלים תפד, ונפטר בליוורנו יא אדר תקסו. רשם את הערותיו בגליוני שני עותקים של דפוס קארלסרוה תקכט. עותק א גילינו בספריית יווא, והעתקנו מכתב היד. ההערות שבעותק ב ("גליוני החיד"א וצאצאיו") נדפסו ב'מקבציאל', כה, ירושלים תשנז, עמ' שח-שכא.

הערות ר' חיים מיכל מהמבורג: נולד בהמבורג כ ניסן תקנב, ונפטר בהמבורג טז סיון תרו. רשם את הערותיו בגליוני דפוס קאפוסט תקע, והעתקנו מכתב היד שנמצא בספריית המוזיאון הבריטי. רוב תודות לר' לוי יצחק האגער ולר' חזקיה סופר שהמציאו לנו את ההערות.

הערות רבי חיים קניבסקי: רשם את הערותיו בגליוני דפוס ווארשא תרלז-תרמב, והעתקנו מכתב היד. רוב תודות להגרח"ק שהמציא לנו את ההערות.

הערות רבי יהודה ליב בארגעס: נולד תקנד, ונפטר כט כסלו תרלב. רשם את הערותיו בגליון סדר הדורות, והעתקנו הערות שהובאו מתוכו בכבוד הלבנון, ו, חוברת מה עמ' 359; מכתב ממנו לר' יעקב רייפמאן, כתב יד.

הערות רבי יוסף שאול הלוי נאטנזאהן: נולד בבערז'אן תקסח בערך, שימש כאב"ד לבוב, בעל שואל ומשיב, ונפטר בלבוב כז אדר-א תרלה. רשם את הערותיו בגליון סדר הדורות, וצורפו לסדר הדורות דפוס לבוב תריח.

הערות ר' יעקב בכרך: נולד בסעיני יא אייר תקפד, ונפטר בביאליסטאק כד טבת תרנז. רשם את הערותיו בקונטרס כת"י, והעתקנו מכתב היד שנמצא בבהמ"ל 3708, דפים 135-152.

בשם אומרו: הערות לסדר הדורות, חלק ב אותיות א-ט. מאת רבי מנחם מענדיל ראובן גפנר. נולד בסטאנוויץ ב ניסן תרסה, ונפטר בירושלים יח טבת תשמח. בספרו מופיעות כשש מאות הערות לסדר הדורות. דפוס בני ברק תשעג. רוב תודות לנכדיו ר' מנחם מענדיל ב"ר ברוך גפנר מאלעד ור' ישראל מרדכי גפנר מירושלים שהמציאו לנו את ההערות.

דברי שלמה: בקורת והשגות למאמר 'סדורין של דוב'. מאת ר' שלמה הלוי באבער. נולד בלבוב ה שבט תקפז, ונפטר בלבוב יא טבת תרסז. בתוך בית אוצר הספרות, ד, קראקא תרנב, עמ' 163-180.

המאיר לארץ: חידושים והערות לרמב"ם ושו"ע וספרים אחרים. מאת רבי מאיר סאלאוויצק מסלוצק. ייחד בספרו מדור (דפים צח-ק) בו מופיעות יותר משמונים הערות לסדר הדורות. דפוס סלוצק תרעא.

הערות רבי אברהם ליב ראזען: נולד ביאגלניצא יז ניסן תרל, שימש כאב"ד מוינעשט ופאליטשאן, בעל איתן אריה, ונפטר ב תשרי תשיב. רשם את הערותיו בגליוני דפוס ווארשא תרסה, והעתקנו מכתב היד שנמצא באוסף פרטי. רוב תודות לר' שאול יחיאל מרגליות שהמציא לנו את ההערות.

הערות רבי דוד אברהם קעמפנער: נולד בפלאצק תקפא בערך, בעל למטה יהודה, ונפטר בביאליסטאק ל אב תרנב. רשם את הערותיו בגליוני דפוס קאפוסט תקע, והעתקנו מכתב היד שנמצא באוסף פרטי. רוב תודות לר' חיים יעקב טענענבוים, ולבנו ר' שמואל ישעיה שהמציאו לנו את ההערות.

הערות רבי דוד טעבלי אפרתי: נולד במעריטש (פלך ווילנא) ד טבת תרי, ונפטר בפפד"מ יח חשון תרמה. רשם את הערותיו בגליון סדר הדורות, והעתקנו הערות שהובאו מתוכו בעץ החיים חלק ב, ברלין תרמד, מחקרי אפרתי דף ט ע"ג; שתילי זיתים, לבוב תרמ, דף א ע"ב.

הערות רבי דוד לוריא (הרד"ל): נפטר בביחוב ישן ה כסלו תרטז. רשם את הערותיו בגליוני דפוס קאפוסט תקע, חלקן נדפסו בכוכבי אור, ווילנא תרלז.

הערות רבי דוד שפערבער: נולד בזאבלטוב יד אדר-ב תרלה, שימש כאב"ד ריסקווא ובראשוב, בעל אפרקסתא דעניא, ונפטר בירושלים כה אדר-ב תשכב. רשם את הערותיו בגליוני דפוס ווארשא תרלז, והעתקנו מכתב היד שנמצא באוסף פרטי. רוב תודות לר' שאול יחיאל מרגליות שהמציא לנו את ההערות.

א. כאן נמנו המקורות המהווים את 'לקוטי הערות' לסדר הדורות חלק שני, עם מעט פרטים עליהם ועל מחבריהם. ברשימה אחת סידרנו את הספרים, הקונטרסים והמאמרים שחוברו על 'סדר הדורות', יחד עם גליוני כת"י ודפוס. וברשימה נפרדת את הספרים שנלקטו מתוכם הערות ל'סדר הדורות'. הרשימה אינה מכילה את העיתונים והקצינים התורניים שלקטנו מתוכם הערות.

שמה סדר לקומי הערות הדורות

הערות רבי יצחק הכהן הוברמן מרעננה: נולד בבילגוריי ו סיון תרנו, ונפטר יג טבת תשלז. רשם את הערותיו על דפים כת"י. רוב תודות לר' יצחק מאיר ניימאן שהמציא לנו את ההערות.

הערות רבי מתייהו שטראשון: נולד בוויילנא כב תשרי תקעח, ונפטר בוויילנא ו טבת תרמו. רשם את הערותיו בגליון סדר הדורות, והעתקנו הערות שהובאו מתוכו במקומות אלה: מגיד משנה, א, ליק תרלט, גליון 21 עמ' 88; האסיף, א, ווארשא תרמד-תרמה, חלק אוצר הספרות עמ' 200; הערות ר' נפתלי משכיל לאיתן לסדר הדורות מהדורת ווארשא תרלז-תרמב, חלק ב, דף מח ע"א ודף נח ע"ב.

הערות ר' נפתלי משכיל לאיתן: נולד בראדאשקאוויץ (פלך מינסק) יז אדר-א תקפט, ונפטר במינסק ו כסלו תרנח. נדפסו בגליון סדר הדורות דפוס ווארשא תרלז-תרמב, עם 'תקונים ומלואים' לחלק ב.

הערות רבי שבתי שעפטל ווייס: נולד בפרעשבורג יט ניסן תרכו, שימש כאב"ד שימאני, ונפטר בשימאני ג חשוון תשד. רשם את הערותיו בגליון דפוס ווארשא תרלז-תרמב, והעתקנו מכתב היד. רוב תודות לר' מנחם שמחה כ"ץ שהמציא לנו את ההערות.

הערות ר' שלמה בוכר: נולד בלבוב ה שבט תקפז, ונפטר בלבוב יא טבת תרסז. רשם את הערותיו בגליון סדר הדורות, והעתקנו הערות שהובאו מתוכו בבית אוצר הספרות, ד, קראקא תרנב, עמ' 168-169.

הערות רבי שמואל אשכנזי מירושלים: נולד בירושלים יא טבת תרפב, ונפטר בירושלים כה תמוז תשפ. רשם את הערותיו בגליון דפוס ווארשא תרלז-תרמב, והעתקנו מכתב היד. רוב תודות לרש"א ז"ל שהמציא לנו את ההערות.

הערות ר' שמשון הלוי בלאך: נולד בקוליקוב תקמד בערך, ונפטר בקוליקוב ו תשרי תרו. רשם את הערותיו בגליון דפוס קאפוסט תקע, והעתקנו מכתב היד שנמצא בבהמ"ל.

הערות כת"י: בגליון דפוס קארלסרוא תקכט. לא ידוע מי הכותב. בגליון הספר מופיעות הערות אחדות. בשער הספר חתום שמו של רבי אליקים געטשליק שלעזינגער מהמבורג. נמצא באוספו הפרטי של המו"ל.

הערות כת"י: בגליון דפוס קארלסרוא תקכט. לא ידוע מי הכותב. מופיעות בגליון הספר הערות אחדות. נמצא סרוק באוצר החכמה.

הערות כת"י: בגליון דפוס זאלקווא תקנו. לא ידוע מי הכותב, אבל ניכר מתוכן ההערות שהיה בקי מופלג. נכתבו סביבות שנת תר. 'תכן שהכותב הוא רבי אליקים געצל המילזאהגי ('ראביה'; תקמ-תריז). מופיעות בגליון הספר כשש מאות הערות. רוב תודות לר' אברהם הלפרן ז"ל (נכד רבינו) שהמציא לנו את ההערות.

הערות כת"י: בגליון דפוס קאפוסט תקע. לא ידוע מי הכותב. מופיעות בגליון הספר הערות אחדות. נמצא בספרייה הלאומית בירושלים (מספרו 933V23). רוב תודות לר' חזקיה סופר שהמציא לנו את ההערות.

הערות כת"י: בגליון דפוס ווארשא תרנח. לא ידוע מי הכותב, אבל נראה כתלמיד חכם ויודע ספר. בגליון הספר מופיעות כשלשים הערות. רוב תודות להב' משה דוד ישראל הלפרן (נכד רבינו) שהמציא לנו את ההערות.

כוכבי אור: הערות לסדר הדורות. מאת רבי [חיים] יצחק כהנא, מגיד במאסטיסלאוו. מופיעות בו יותר מתשע מאות הערות לסדר הדורות. רובן ממנו, וחלקן מגליוני רבי דוד לוריא (הרד"ל) ומרבי חיים ברלין. דפוס ווילנא תרלז.

נחל עדן: חידושים וביאורים בענינים שונים, ובענין קביעות החדשים. חלק מהספר נקרא 'סדרים נכונים' (דפים סב-צו), בו מופיעות יותר מאלף הערות לסדר הדורות. מאת רבי רפאל גורדון. נולד במאליאט כ שבט תרו, ונפטר בוואסילקוב תרצא. דפוס ווילנא תרנז-תרנח. השלמות ותיקונים מכת"י המחבר נדפסו ב'המעלות לשלמה', ירושלים תשנו, עמ' 414-415.

סדורין של דוב: הערות והוספות לסדר הדורות, ובקורת למהדורת ר' נפתלי משכיל לאיתן. מאת ר' דוב בעריש טורש. נולד בווארשא תרכג, ונפטר לפני תש. בתוך כנסת הגדולה, ד, ווארשא תרנא, עמ' 23-30 (ספירה שנייה).

סדר הדורות השלם: תולדות אנשי שם לפי סדר אלף בית, חלק מאות א בלבד (ערכים אאוליו-אבירים). מאת רבי ירחם מאיר ליינער. נולד בראדזין יד תשרי תרלה, ונפטר בשנת תש בערך. בספר מופיעה גם הערה אחת מרבי חיים ברלין. דפוס ווארשא-לובלין תרסא-תרסז.

עוללות הכרם: הוספות והשלמות למאמר 'תקון הסדר', הערות לסדר הדורות. מאת ר' [חיים] יצחק רחלין. בתוך המלץ, שנה כט חוברת 125 (כא סיון תרמט), עמ' 7.

ציונים והארות: הערות לסדר הדורות, חלק מאות א בלבד (ערכים אבא-אלעזר). מאת רבי ראובן מרגליות. נולד בלבוב ז כסלו תרנ, ונפטר בתל אביב ז אלול תשלז. מופיעות בו כמאתים וארבעים הערות לסדר הדורות. בתוך סיני, מז, ירושלים תשכ, עמ' כב-לג ועמ' שב-שי.

שנות החיים: על התורה, משניות, ש"ס וספרים שונים. מאת רבי חיים דובער מאנאשעוויץ. בספר יש מדור 'ליקוטים על סדר הדורות' (דפים נה-נו), בו מופיעות הערות לסדר הדורות. דפוס ווארשא תרסח.

שערי תורת בבל: חידושים והערות לתלמוד בבלי, וסדר הדורות. מאת רבי זאב וואלף רבינוביץ. נולד בבריסק ד טבת תריט, ונפטר בדומאצווא יח אלול תרפח. בספר יש מדור (עמ' 315-544) בו מופיעות כאלפיים הערות לסדר הדורות. דפוס ירושלים תשכא.

תיקונים והוספות ר' נפתלי משכיל לאיתן: תיקונים והוספות (בגוף הספר) דפוס ווארשא תרלז-תרמב. נולד בראדאשקאוויץ (פלך מינסק) יז אדר-א תקפט, ונפטר במינסק ו כסלו תרנח.

תקון הסדר: הערות לסדר הדורות. מאת ר' [חיים] יצחק רחלין. מופיעות בו יותר מחמש מאות הערות לסדר הדורות. בתוך הכרם, ווארשא תרמח, עמ' 193-222.

ספרים שנלקטו מתוכם הערות לסדר הדרות

איי הי"ם: הערות ובירורים לתשובות הגאונים 'שערי תשובה'. מאת רבי ישראל משה חזן, רב ברומי, קורפו ואלכסנדריא. נולד באיזמיר תקסח, ונפטר בצידון טבת תרכג. דפוס ליוורנו תרכט.

איתן אריה: שאלות ותשובות. מאת רבי אברהם ליב ראזען, אב"ד מויעשט ופאלטישאן. נולד ביאגלניצא יז ניסן תרל, ונפטר ב תשרי תשיב. דפוס ירושלים תשלז.

אל תקרי הליכות אלא הלכות: השלמות לספר הליכות אליהו. מאת רבי אליהו קאלעסניקער, רב בסמילא. נולד תרכ, ונפטר אחר תרעה. דפוס ווארשא תרעה.

אלף כתב: עובדות, הנהגות וחידושי תורה. מאת רבי יצחק ווייס, אב"ד קאדלבורג ווערבו. נולד בפרעשבורג תרלה בערך, ונהרג בשנת תשב. דפוס בני ברק תשנו.

אמרי בינה: שאלות ותשובות. מאת רבי צבי הירש חיות, אב"ד זאלקווא. נולד בבראדי כח חשון תקסז, ונפטר בלוב כט תשרי תרטז. בתוך שו"ת מוהר"ץ, דפוס זאלקווא תרטי-תרי.

אנשי השם: מאמרים על מקבלי התורה שבעל פה. מאת רבי ירמיהו לעוו, אב"ד מאגנדארף, ווערבו ואוהעל. נולד בקאלין תקעא, ונפטר יז ניסן תרלד. דפוס סאטמאר תרצג.

אפרקסא דעניא: שאלות ותשובות. מאת רבי דוד שפערבער, אב"ד ריסקווא ובראשוב. נולד בזאבלטוב יד אדר-ב תרלה, ונפטר בירושלים כה אדר-ב תשכב. דפוס סאטמאר תש, ודפוס נוא יארק תשסב.

ארים נסי: על מסכתות יבמות וגטין. מאת רבי מאיר מאוזז, ראש ישיבת כסא רחמים. דפוס בני ברק תשסח-תשע.

ארץ אפים: מוסר בענין מדת הכעס. מאת רבי אברהם יעלין. נפטר בווענגרוב יב חשון תרצה. דפוס פיעטרכוב תרסח.

באור הרא"מ: על מדרש תהלים. מאת רבי אהרן משה פאדווא מקארלין. דפוס ווארשא תרכה.

באר אליעזר: על הש"ס. מאת רבי אליעזר הרכבי (סופר), אב"ד זאסלוב (פלך מינסק). דפוס ווארשא תרלב.

בארות אברהם: שאלות ותשובות, וחידושים. מאת רבי אברהם צבי קליין ראב"ד סילאש. נולד בזשארקון יז שבט תריג, ונפטר בסילאש יג תשרי תרפז. דפוס טירנו-ירושלים תרפח-תרצב.

בארות המים: על הש"ס. מאת רבי משה מרדכי שטעגער, אב"ד ראדלוב. נולד בזאבנא תריח, ונפטר בצפת יז סיון תשד. דפוס ירושלים תשנד.

ביאור השיר בר יוחאי: על שיר 'בר יוחאי'. מאת רבי ישעיה אשר זעליג מרגליות. נולד בחעלם תרנד, ונפטר בירושלים כז ניסן תשכט. דפוס ירושלים תשב.

בית אהרן: חידושי דינים. מאת רבי אהרן קריספין, מרבני איזמיר. דפוס איזמיר תרכג.

אבות הראש: על אבות דר' נתן. מאת רבי רחמים נסים יצחק פאלאג'י, מרבני איזמיר. נולד באיזמיר תקעד, ונפטר באיזמיר ד ניסן תרטז. דפוס שאלוניקי-איזמיר תרכב-תרלח.

אברהם אזכור: כללים וחידושים. מאת רבי אברהם פאלאג'י, מרבני איזמיר. נולד באיזמיר תקע, ונפטר באיזמיר כג טבת תרנט. דפוס איזמיר תרמט.

אברהם במחזה: דרושים. מאת רבי יהושע אברהם קריספין. נפטר באיזמיר טו תמוז תרטז. דפוס איזמיר תרכט.

אגודת אזוב: שאלות ותשובות. מאת רבי משה זאב מרגליות, אב"ד טיקטין וביאליסטאק. נולד תקצז בערך, ונפטר בביאליסטאק ד טבת תקצ. דפוס ווילנא תרמה-תרמו.

אגרות קודש: מכתבים (חלק ג). מאת רבי מנחם מענדל שניאורסאן מליובאוויטש. נולד בניקולייב יא ניסן תרסב, ונפטר בנא יארק ג תמוז תשנד. דפוס נוא יארק תשמז.

אהבת ציון וירושלים: שינויי נוסחאות ובירורים לתלמוד ירושלמי. מאת ר' בער ראטנער. נולד בקאלוואריא יז תמוז תריב, ונפטר בוילנא א שבט תרעז. דפוס ווילנא-פיעטרכוב תרסא-תרעז.

אוסף מכתבים מחתבים: מאמרים בהלכה ואגדה. מאת רבי רפאל מרדכי בארישאנסקי, אב"ד האמעל. נולד בליפנישאק (פלך ווילנא) ט אב תרכד, ונפטר בנא יארק כט חשון תשיא. דפוס נוא יארק תשיב.

אוצר בלום: תולדות התנא ר' עקיבא. מאת רבי פינחס מנחם ישעיה מינצבערג מטבריה. נולד תרמג, ונפטר בירושלים י אדר תשט. דפוס ירושלים תרפט.

אוצר המכתבים: מכתבים. מאת רבי יוסף משאש, רב בתלמסאן ומכנאס. נולד במכנאס יב סיון תרנב, ונפטר בחיפה ב שבט תשלד. דפוס ירושלים תשנא.

אוצר המלך: על הרמב"ם. מאת רבי צדוק הכהן רבינוביץ מלובלין. נולד בקריזבורג כג שבט תקפג, ונפטר ט אלול תרס. דפוס לודז תרצט.

אור פני משה: על הרמב"ם. מאת רבי שלמה ליכטשטיין. נולד בפלאנסק כז אייר תקכב, ונפטר בביאליסטאק א שבט תקמג. בתוך דברי קהלת, דפוס נאווידוואר תקמה.

אות יעקב: על יחי ראובן. מאת רבי יעקב חיים סופר, ראש ישיבת כף החיים. דפוס ירושלים תשמג.

אות לרחמים: מאת רבי רחמים נסים יצחק פאלאג'י, מרבני איזמיר. נולד באיזמיר תקעד, ונפטר באיזמיר ד ניסן תרטז. כתב יד. רוב תודות לר' חזקיה סופר שהמציא לנו את ההערות.

אחורי תרעא: השלמות החיד"א לספריו הקודמים. מאת רבי חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א). נולד בירושלים תפד, ונפטר בליוורנו יא אדר תקסז. בתוך דברים אחדים, דפוס ליוורנו תקמח.

הדרות

לקומי הערות

סדר

שנ

ברכת פרץ: על התורה. מאת רבי יעקב ישראל קניבסקי (ה'ס"ט"פלער). נולד בהורנוסטייפול ט תמוז תרנט, ונפטר בבני ברק כג אב תשמה. דפוס בני ברק תשל"א, ועם תיקונים בדפוס בני ברק תשל"ט.

בשולי גליוני: על תלמוד בבלי וירושלמי. מאת רבי משה לייטר. דפוס ירושלים תשכז.

בתי הנפש: על הגדה של פסח. מאת רבי חיים יוסף דוד אזולאי (ה'חיד"א). נולד בירושלים תפד, ונפטר בליוורנו יא אדר תקסו. בתוך מראית העין, דפוס ליוורנו תקסה.

גופי הלכות: על מסכת נדה. מאת רבי יעקב אב"ד לודוויגאווי. דפוס ווארשא תקפב.

גורן האטד: קונטרס חידושי תורה. מאת רבי אלטער דוד טעבל היילברון. נפטר ט כסלו תשע. בתוך נתן פרוי למסכת בבא מציעא, דפוס בני ברק תשנט.

גליין אלפס: על הרי"ף. מאת רבי שניאור זלמן הירשאוויץ, אב"ד גאלדינגען. נולד טז ניסן תקעה, ונפטר בגאלדינגען ג סיון תרסד. בתוך רי"ף דפוס ווילנא תרמא-תרמו.

דברי דוד: חידושים שונים. מאת רבי דוד טעבלי אפרתי. נולד במעריטש (פלך ווילנא) ד טבת תרי, ונפטר בפפד"מ יח חשון תרמה. דפוס ווארשא תרלה.

דברי יואל: על התורה ומועדים. מאת רבי יואל טייטלבוים מסאטמאר. נולד בסיגוט יז טבת תרמז, ונפטר בנוא יארק כו אב תשל"ט. דפוס נוא יארק תשל"א-תשמב.

דברי יעקב: שאלות ותשובות. מאת רבי יעקב שור, אב"ד קיטוב. נולד בטולמאטש טז אלול תריג, ונפטר בקיטוב כח אב תרפד. דפוס קאלאמי תרמא.

דברי יציב: שאלות ותשובות. מאת רבי יקותיאל יהודה הלברשטאם מצאנז-קלויזנבורג. נולד ברודניק ד שבט תרסה, ונפטר בקרית צאנז ט תמוז תשנד. דפוס נתניה תשנו-תשסד.

דברי מלכיאל: שאלות ותשובות. מאת רבי מלכיאל צבי הלוי טענענבוים, אב"ד לאמז'א. נולד בלאמז'א תרו, ונפטר ברעז'יצא ה ניסן תרע. נדפס בכמה מקומות בשנים תרנא-תשל"ו.

דברי משלם: הערות ומאמרים שונים. מאת רבי משלם פישל בער מראסיין. דפוס פפד"מ תרפו.

דברי נחמיה: חידושים על הש"ס. מאת רבי נחמיה הלוי גינזבורג מדובראוונא. נולד בסמוליאן טו שבט תקמה, ונפטר בדובראוונא טו שבט תריב. בתוך תלמוד בבלי דפוס ווילנא תרמ-תרמו.

דברי שמואל: חקירות וכללים. מאת רבי שמואל וואלדבערג, רב בזאלקווא ויארסלוב. נולד בלבוב ה כסלו תקצ, ונפטר ביארסלוב טז אייר תרסו. דפוס קראקא תרמט.

דברי תורה: הערות וחידושים שונים. מאת רבי חיים אלעזר שפירא ממנוקאטש. נולד באוליוב ה טבת תרלב, ונפטר במנוקאטש ב סיון תרצו. דפוס בראטיסלאווא-מונקאטש תרפב-תרצו.

דורות הראשונים: דברי ימי ישראל. מאת רבי יצחק אייזיק הלוי רבינוביץ. נולד באיווניץ יא תשרי תרה, ונפטר בהמבורג כ אייר תרעד. דפוס פרעשבורג-פפד"מ-ירושלים תרנז-תרצט.

בית אהרן: כללי הש"ס. מאת רבי אהרן מגיד מטעטש. נולד תרסט בערך, ונפטר בירושלים ט חשון תשל"ט. דפוס נוא יארק תשכב-תשלח.

בית אפרים: שאלות ותשובות. רבי אפרים זלמן מרגליות. נולד בבראדי יט כסלו תקכא, ונפטר בבראדי כד אב תקפח. דפוס לעמבערג תקעה, ומהדורא תנינא: ירושלים תשל"ו.

בית ארזים – ספר הגליונות: הערות לספרים. מאת רבי דוד קליין. נולד תרסט, ונפטר בירושלים טו כסלו תשל. דפוס ירושלים תשנה.

בית אריה: על הלכות מזוזה. מאת רבי משה אריה ליב ליטש-רויזנבוים, דיין בפרעשבורג. נולד בפרעשבורג תקס, ונפטר בפרעשבורג יד ניסן תרלז. בתוך אניה דיונה, דפוס פרעשבורג תרכו.

בית ישראל: על מסכת ברכות. מאת רבי אברהם דירנפעלד, מראשי הישיבות בפאפא. נהרג תשד. דפוס מישקאלץ תרצו.

בית מרדכי: שאלות ותשובות. מאת רבי מרדכי פוגלמאן. רב בקאטאוויץ וקרית מוצקין. נולד בפרימישלאן א תשרי תרנט, ונפטר בקרית מוצקין ט אלול תשמד. דפוס ירושלים תשל"א.

בית נתן: שינויי נוסחאות למסכת ברכות, מתוך כת"י [אוקספורד 366]. מאת רבי נחמן נתן קורונל. נולד באמשטרדם תקע, ונפטר בירושלים כז אב תרג. דפוס ווין תריד.

בית צדיק: על משפחתו של התנא ר' אליעזר. מאת רבי דוד לוריא (הרד"ל). נפטר בביחוב ישן ה כסלו תרטז. בתוך פרקי רבי אליעזר, דפוס ווארשא תריב.

בית שערים: שאלות ותשובות. מאת רבי עמרם בלום, אב"ד אויפאלו. נולד בשאמשון תקצד, ונפטר באויפאלו כו אלול תרסז. דפוס מונקאטש-גראסווארדיין תרסט-תשא.

בן אריה: הגהות וחידושים על הש"ס. מאת רבי זאב וואלף ליפקין, אב"ד גאלדינגען. נפטר בטעלז ה סיון תריח. בתוך תלמוד בבלי דפוס ווילנא תרמ-תרמו.

בן יהודיע: על אגדות התלמוד. מאת רבי יוסף חיים, אב"ד בגדאד. נולד בבגדאד כז אב תקצד, ונפטר בבגדאד יג אלול תרסט. דפוס ירושלים תרנח-תרסד.

בן יוחאי: עניני רשב"י, ותשובות למטפחת ספרים. מאת רבי משה קוניץ. נולד באלט-אובן תקלד, ונפטר כז שבט תקצז. דפוס ווין תקעה.

בנין ירושלים – כי ביצחק: פרטים על כתבי יד. מאת רבי יצחק באדהב. נולד בירושלים ד כסלו תרכ, ונפטר בירושלים כד סיון תשז. דפוס ירושלים תרפח.

ברכות שמים: על הש"ס. מאת רבי רפאל בלום, אב"ד קאשווי. נולד תרע בערך, ונפטר בנוא יארק כ אדר-א תשסה. דפוס נוא יארק תשמה-תשסט.

ברכי יוסף: על שלחן ערוך. מאת רבי חיים יוסף דוד אזולאי (ה'חיד"א). נולד בירושלים תפד, ונפטר בליוורנו יא אדר תקסו. דפוס ליוורנו תקלד-תקלו.

ברכת אהרן: על מסכת ברכות. מאת רבי אהרן לוין, אב"ד ריישא. נולד בפשעמישל יד חשון תרמ, ונהרג בלבוב ו תמוז תשא. דפוס דראהביטש תרעג.

שנא

הדרות

לקומי הערות

סדר

הגהות וחידושי ר' מתתיהו שטראשון: על הש"ס. נולד בוויילנא כב תשרי תקע"ח, ונפטר בוויילנא ו' טבת תרמ"ו. בתוך תלמוד בבלי דפוס ווילנא תרמ"ו-תרמ"ז.

הגהות מהר"ב רנשבורג: על הש"ס. מאת רבי בצלאל רנשבורג. נולד תקכ"ב, ונפטר בפראג י"ח תשרי תקפ"א. בתוך תלמוד בבלי דפוס פראג תקצ"ב-תקצ"ה.

היחש לכתב אשורי: על כתב אשורית, הנקודות והטעמים. מאת ר' יעקב בכרך. נולד בסעיני י"א אייר תקפ"ד, ונפטר בביאליסטאק כ"ד טבת תרנ"ז. דפוס ווארשא תרי"ד.

הליכות אליהו: על שלחן ערוך, ושאלות ותשובות. מאת רבי אליהו קאלעסניקער, רב בסמילא. נולד תרכ"ב, ונפטר אחר תרעה. דפוס ווארשא תרס"ג.

הלכתא רבתא לשבתא: על הלכות שבת. מאת רבי שבתאי שפערטל ווייס, אב"ד שימאני. נולד בפרעשבורג י"ט ניסן תרכ"ו, ונפטר בשימאני ג' חשוון תש"ד. דפוס בני ברק תשל"ב.

המעלות לשלמה: תולדות גדולי ישראל וספריהם. מאת רבי שלמה חזן, רב באלכסנדריא. נפטר במאלטא תרס"ז. דפוס אלכסנדריא תרנ"ד.

המצרף: על אגדות חז"ל. מאת רבי אברהם דוב דובעוויץ מפינסק. נולד בפינסק כ"ג תשרי תר"ד, ונפטר בנוב' יארק י"ד שבט תרס"ב. דפוס אדעסא תרל"א.

הנותן בים דרך: דרכי הלימוד השונים. מאת ר' יהודה ליב הכהן פישמאן (מימון). נולד במארקולעסט י"ב כסלו תרל"ו, ונפטר בירושלים ט' תמוז תשכ"ב. דפוס ברדיטשוב תרס"ג.

הסכמה: לפירוש עץ יוסף על מדרש נחומא. מאת רבי אברהם ליכטשטיין, אב"ד ומוגיד מושרים בכמה קהילות. נפטר בין תקצ"א-תקצ"ד. דפוס ווילנא והוראדנא תקצ"ג.

הסכמה: ל'ספרי'. מאת רבי יוסף שאול הלוי נאטנזאן, אב"ד לבוב. נולד בבערז'אן תקס"ח בערך, ונפטר בלבוב כ"ז אדר-א תרל"ה. דפוס לעמבערג תרכ"ו.

הספר: על רבי יצחק זאב סאלאוויישיק, אב"ד בריסק. מאת רבי חיים שמואלעוויץ. נולד בקאוונא ב' תשרי תרס"ג, ונפטר בירושלים ג' טבת תשל"ט. בתוך מוריה גליין קפה-קפו, ירושלים תשמ"ח.

העלם דבר: הערות לספרים שונים. מאת רבי דוד צבי (טעבל) זעהמאן מדוקלא. נולד בסטרי תרכ"ד, ונהרג בקרוסנא ל' אב תש"ב. בתוך אמרי יוסף (טייכער), דפוס פרעמישלא תרמ"ט.

הערות על אגרת בקרת למהר"ץ חיות: מאת רבי יעקב (יאקב) בריל, רב בקאיעטיין. נולד בראזינוב כ"ט טבת תקע"ב, ונפטר בקאיעטיין ו' כסלו תרנ"ז. בתוך אגרת בקרת, דפוס פרעשבורג תרי"ג.

הערות על אגרת רב שריירא גאון: מאת ר' יעקב בודק. נפטר קיץ תרס"ו. בתוך ירושלים הבנויה, דפוס זאלקווא תרה.

הערות על דעת תורה למהרש"ם: מאת רבי שלום מרדכי הכהן שווארדאן מירושלים. נולד בירושלים תרע"ב, ונפטר בירושלים כ"ב כסלו תשנ"ח. דפוס ירושלים תשי"ח-תשל"ג.

דורש לציין: על הסימנים שבתלמוד. מאת רבי יעקב (יאקב) בריל, רב בקאיעטיין. נולד בראזינוב כ"ט טבת תקע"ב, ונפטר בקאיעטיין ו' כסלו תרנ"ז. דפוס וויען תרכ"ד.

די השב: שאלות ותשובות. מאת רבי דוד בונאן, נפטר בתוניס תרט"ו. דפוס ליוורנו תרי"ז.

דמעות שליש: הספדים. מאת רבי אורי לאנדמאן, אב"ד ווישנאוויץ ופאלאוי. נולד תקצ"ו, ונפטר ג' תשרי תרע"ז. דפוס טשערנאוויץ תרמ"ה.

דקדוקי סופרים: שינויי נוסחאות ובידורים לתלמוד בבלי. מאת רבי רפאל נתן נטע רבינוביץ. נולד בזאגור חדש תקצ"ה, ונפטר בקיעו כ"ד כסלו תרמ"ט. דפוס מינכן-מגנצא-פרעמישלא תרכ"ח-תרנ"ז. והערות נוספות מותן 'קונטרס דקדוקי סופרים' שפירסם בעתון 'המגיד'.

דרך אבות: על מסכת אבות. מאת רבי אליהו שיק, אב"ד בכמה קהילות ולבסוף בקוברין. נולד בוואסילישאק תקס"ט, ונפטר בקוברין י"ב אלול תרל"ד. דפוס ווילנא תרמ"ב.

דרכה של תורה: כללים לתורה שבעל פה. מאת רבי שלמה אהרן ווערטהיימער. נולד בפעזינג י' כסלו תרכ"ז, ונפטר בירושלים י' תמוז תרצ"ה. דפוס ירושלים תרנ"א.

דרכי השינויים: דרכי חז"ל בדרשות המקראות. מאת רבי שמואל וואלדבערג, רב בזאלקווא ויארסלוב. נולד בלבוב ה' כסלו תקצ"ב, ונפטר ביארסלוב ט"ז אייר תרס"ו. דפוס לעמבערג תרל"ב.

דרשות מהר"ם: דרשות ודרושים. מאת רבי משה שפירא (ב"ר אייזל חריף), אב"ד ווילקאמיר וריגא. נולד בקאלוואריא תקצ"ה, ונפטר בריגא ד' טבת תרע"א. דפוס פיעטרכוב תרס"ב.

הבכורים והראיין: הערות ובקורת לספרים שונים. רבי דוד שיפמאן מטבריה. נולד ברוסיה תרי"ב, ונפטר בטבריה י"ח טבת תרפ"ז. דפוס ירושלים תרל"ט.

הגהות הגרי"ב: על הש"ס. מאת רבי ישעיה ברלין. נולד באייזשטאט תפ"ה בערך, ונפטר בברעסלאו ח' אייר תקנ"ט. דפוס דהרנפורט תקס"ב-תקס"ד.

הגהות החיד"א לזוהר: מאת רבי חיים יוסף דוד אזולאי. נולד בירושלים תפ"ד, ונפטר בליוורנו י"א אדר תקס"ו. דפוס ליוורנו תקנ"א-תקנ"ג (נקרא גם 'ניצוצי אורות').

הגהות וביאורים: לפירוש רבינו חננאל על פסחים. מאת רבי יוסף הלוי שטערן. בתוך פירוש רבנו חננאל לפסחים דפוס פאריז תרכ"ח.

הגהות וחידושי הרד"ל: למדרש רבה. מאת רבי דוד לוריא (הרד"ל). נפטר בביחוב ישן ה' כסלו תרט"ז. בתוך מדרש רבה דפוס ווילנא תרג-תרה.

הגהות וחידושי הרש"ש: על הש"ס. מאת רבי שמואל שטראשון. נולד בזאקסוויץ י"ח חשוון תקנ"ד, ונפטר בוויילנא י"א אדר-ב תרל"ב. בתוך תלמוד בבלי דפוס ווילנא תרי"ט-תרכ"ו, ומהדורה מושלמת בתלמוד בבלי דפוס ווילנא תרמ"ו-תרמ"ז.

הגהות וחידושי הרש"ש: על מדרש רבה. מאת הנ"ל. בתוך מדרש רבה דפוס ווילנא תרג-תרה.

הדרות

לקומי הערות

סדר

שנב

זכר ישעיהו: חידושים על הרמב"ם, ושאלות ותשובות. מאת רבי זכריה ישעיה הכהן יאלעס. נולד בלבוש ו אב תקעד, ונפטר במינסק כה אייר תריב. דפוס ווילנא תרמב.

זכר נפתלי: חידושים ומאמרים שונים. מאת רבי נפתלי טפלי. נולד בפערעשבורג תרפז, ונפטר בבני ברק ג אדר תשלב. דפוס בני ברק תשלג.

זכרון יוסף: שאלות ותשובות. מאת רבי יוסף שטיינהארט, רב בכמה קהילות ולבסוף בפיוורדא. נולד בשטיינהארט תסה בערך, ונפטר בפיוורדא כא אב תקלו. דפוס פיוורדא תקלג-תקלד.

זקן אהרן: שאלות ותשובות. מאת רבי אהרן וואלקין, אב"ד פינסק-קארלין. נולד במוהילוב תרכה, ונפטר בפנסק תשב. דפוס פינסק תרצב-תרצח.

זרע קודש: חידושים שונים. מאת רבי משה קערנער. נולד בזלזאווה כו אב תקכב, ונפטר בברעסלאו יד כסלו תקצז. דפוס ברלין תקנח.

חבת ירושלים: מקומות הקדושים בארץ ישראל. מאת רבי חיים הלוי הורוויץ. דפוס ירושלים תרד.

חדרי בטן: דרוש. מאת רבי חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א). נולד בירושלים תפד, ונפטר בליוורנו יא אדר תקסו. דפוס ירושלים תשנ.

חוט המשולש ברכי יוסף: חידושים שונים. מאת רבי יוסף ליביאניקער. נולד בקופיטשיניץ תרטו בערך, ונפטר בירושלים תרצה בערך. דפוס ירושלים תרפט-תרצד.

חוט המשלש: תולדות חכמי ישראל. מאת רבי אהרן משה פאדווא מקארלין, ונכדו ר' חיים נחמן וויטקינד. דפוס ווילנא תרלז.

חוקי רצונך: חידושים בעניני חנוכה. מאת רבי יעקב חיים סופר, ראש ישיבת כף החיים. דפוס ירושלים תשנ-תשע.

חידושי הרח"ה: על בבלי וירושלמי מסכת הוריות, וחליפת מכתבים. מאת ר' חיים הירשנאן. נולד בצפת יא אלול תריז, ונפטר בהאובאוקן ניו דזשערסי יז אלול תרצה. דפוס ירושלים תרעד-תרפז.

חידושי מהרש"ה: על הפלאה שבערכין. מאת רבי שמעון הלוי הורוויץ. נולד בשקוד תקע בערך, ונפטר בלייפציג ה אדר-ב תרס. בתוך הפלאה שבערכין, דפוס לייפציג תריט.

חידושי ר' אלעזר משה הורוויץ: על הש"ס. מאת רבי אלעזר משה הלוי הורוויץ, אב"ד פינסק. נולד בטשעריקוב ב תשרי תקעה, ונפטר בפנסק ו אב תרנ. בתוך תלמוד בבלי דפוס ווילנא תרמ-תרמו.

חידושים ומהדורות: לספר 'נתיבות עולם'. מאת רבי מתתיהו שטראשון. נולד בוויילנא כב תשרי תקעה, ונפטר בוויילנא ו טבת תרמו. דפוס ווילנא תריח-תריט.

חיי שלמה: על הש"ס, ושאלות ותשובות. מאת רבי חיים שלמה קום. נולד ברעשיטסא (פלך מינסק) יב תשרי תרכ, ונפטר בירושלים א אדר-ב תרצב. דפוס ירושלים תרפט.

חיים שאל: שאלות ותשובות. מאת רבי חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א). נולד בירושלים תפד, ונפטר בליוורנו יא אדר תקסו. דפוס ליוורנו תקנב-תקנה.

חסדי אבות: על מסכת אבות. מאת הנ"ל. בתוך שם הגדולים דפוס ליוורנו תקלד, ועם הוספות בתוך שם הגדולים דפוס ליוורנו תקנח.

הערות על הגהות רבי מנחם די לונזאנו לירושלמי: מאת ר' שלמה הלוי באבער. נולד בלבוש ה שבט תקפז, ונפטר בלבוש יא טבת תרסז. בתוך האסיף, ב, דפוס ווארשא תרמו.

הערות על יד מלאכי: מאת רבי ראובן מרגליות. נולד בלבוש ז כסלו תרנ, ונפטר בתל אביב ז אלול תשלא. בתוך זכור לאברהם, חולון תשנג.

הערות על מדרש שיר השירים מכת"י: מאת ר' אלעזר הלוי גרינהוט. נולד בגערענדא (במחוז אוהעל) כח אייר תרי, ונפטר בפתח תקוה יא אדר תרעג. דפוס ירושלים תרנז.

הערות על מעדני יום טוב: מאת רבי מתתיהו שטראשון. נולד בוויילנא כב תשרי תקעה, ונפטר בוויילנא ו טבת תרמו. בתוך כבוד הלבנון, ח, חוברת נ.

הערות על ספר יוחסין: מאת רבי צבי הירש ברלין, רב בלונדון, הלבשרטאט, מאנהיים וברלין. נולד ברישא תפא, ונפטר בברלין ד אלול תקס. בתוך ישרון, א, דפוס לבוב תרטז.

הערות על פתיחת המאירי לאבות: מאת רבי חיים פאלאג'י, מרבני איזמיר. נולד באיזמיר יט חשון תקמח, ונפטר באיזמיר יז שבט תרכח. בתוך בית אבות, דפוס שאלוניקי תקפא.

הערות על שארית יוסף: מאת רבי ירחם מאיר ליינער. נולד בראדזין יד תשרי תרלה, ונפטר בשנת תש בערך. דפוס ווארשא תרסט.

הערות על תלמוד בבלי: מאת רבי יהודה ליב בארגעס. נולד תקנד, ונפטר כט כסלו תרלב. כת"י בגליון תלמוד בבלי דפוס ווין תקסח. רוב תודות לר' חזקיה סופר שהמציא לנו את ההערות.

הערות על תלמוד ירושלמי: מאת רבי שלום יוסף הלוי פייגנבוים, אב"ד לאקאטש (וואהלין). נולד תרכב, ונפטר בלאקאטש חשון תרצח. בתוך קובץ בית אהרן וישראל, צא, דפוס ירושלים תשסא.

הערות ר' שלמה בוכר: הערות ומבואות למדרשים וספרי הראשונים שההדיר. מאת ר' שלמה הלוי באבער. נולד בלבוש ה שבט תקפז, ונפטר בלבוש יא טבת תרסז. אגדת אסתר, דפוס קראקא תרסז; ילקוט המכירי על תהלים, דפוס ברדיטשוב תרס; מדרש איכה רבה, דפוס ווילנא תרנז; מדרש זוטא, דפוס ברלין תרנז; מדרש משלי, דפוס ווילנא תרנז; מדרש שמואל, דפוס קראקא תרנז; מדרש תהלים, דפוס ווילנא תרנא; מדרש תנחומא, דפוס ווילנא תרמח; ספר האורה, דפוס לבוב תרסה; פסיקתא דרב כהנא, דפוס ליק תרכח; שכל טוב, דפוס ברלין תרס-תרסא.

וישב משה: שאלות ותשובות וחידושים. רבי משה אסרוסי. נולד בטריפולי תקפא בערך, ונפטר בטריפולי כט טבת תרעט. דפוס תוניס תרנז-תרסז.

ונצדק קודש: מאמרים ובירורים שונים. מאת רבי דוד הבלין. נולד כח טבת תרעד, ונפטר כב אייר תשנח. דפוס תל אביב תשמא.

זבחי אפרים: על מסכת זבחים. מאת רבי אפרים דוב לאפ, אב"ד וויסטיניץ, ווערז'בולוב. נולד בוויסטיניץ תריט, ונפטר בווערז'בולוב טז חשון תרפו. דפוס פיעטרקוב תרעד.

זכר יהוסף: על הגדה של פסח. מאת רבי יוסף זכריה שטערן, אב"ד שאוול. נולד בניישטאט-שאקי תקצא, ונפטר בשאוול יא תשרי תרסד. דפוס ווילנא תרנט.

סדר

אות א

הדרות

תרסא

מלאכי^כ). והמעין הישר יוכל ליישב דברי התוספות^כ, ואכמ"ל.

ועיין בבכורות מ"ד א', אמר רב חסדא אמר אמימר. אך גירסת הרא"ש שם^כ אמר רב חסדא אמר אבימי^כ (כמ"ש הגר"ר ישעיה פיק שם). (נחל עדן דף ע"א)

אמר ליה רב ששת קפדיתו אמנא. והנה לא ציינו המקום באיזה מקום נמצא זה. אבל הוא בחולין דף ק"ז, אמר לו רב ששת לאמימר קפדיתו אמנא, אמר ליה אין, אחזותא, אמר ליה אין, אשיעורא, אמר ליה אין, איכא דאמרי וכו'. ולחנם נתחבטו שניהם^כ, דפשוט הוא דטעות סופר הוא בגמרא וצ"ל: אמר לו רב אשי לאמימר, וכן הוא בהדיא בהרא"ש שם בפרק כל הבשר סימן ט"ו. (דורות הראשונים חלק ג דף לו ע"ב)

אמר ליה רב ששת קפדיתו אמנא. כן הוא בחולין (קז א), וטעות סופר הוא וצ"ל "אמר ליה ר' אשי קפדיתו אמנא", וכן הוא ברא"ש שם פ"ח סימן טו ובחדושי ריטב"א שם. (שערי תורת בבל עמ' 360)

אמר ליה רב ששת קפדיתו אמנא. עיין יד מלאכי אות נב דשני אמימר היו, עיין שם. ואי"ה אכתוב עניות דעתי בס"ד. (גליוני רבי שבתי שעפטל ווייס אב"ד שימאני)

אמרו עליו במערבא

הוא ר' חנינא. לא מצאתי מזה מאומה בערך ר' חנינא, ולא מצאתי שום מקור לזה, ומלבד זה לא מצינו בשום מקום בתלמוד "אמרו עליו במערבא". ופלא על הרב

בב. אות נב. שם: "אמימר היה הרבה אחר רבא, ואפילו אחר רב פפא שהיה תלמידו של רבא. כן כתבו התוספות בפרק המצניע צ"ג א' ד"ה אמר רב זבד. ולי אני המך קשה, דהא בפרק השולח ט"ל א' ד"ה אלמא אמר אמימר כתבו דתלמידיה דר' יוחנן הוה. ואולי יש לומר, דאמימר דפרק השולח הוא חבירו של רב ששת, כמו שהביא הר"ב ספר יוחסין, וההוא דפרק המצניע הוא אמימר האחרון שהיה אחר רבא". כבר הקשו על זה ממה שבהמשך הסוגיא שם בגיטין מ א איתא "אמר ליה רב אשי לאמימר", הרי מוכח שמדובר באמימר שבדור רב אשי (ראה: גרש ירחים גיטין שם; קובץ בית אהרן וישראל גליון צט עמ' קסט). בב. גם חסדי דוד לתוספתא בכורות פ"ד ה"ג דחה את ראייתו של יד מלאכי מתוספות גיטין: "והמעין בלשון התוספות יראה, דליכא אפילו דמות ראייה להוליד משם כלל מחודש זה [=שני אמימר הין], עיין שם שאין להאריך". אבל לא ביאר את דברי התוספות. יש מיישבים, כי מה שכתבו התוספות "רביה", לאו דוקא, אלא לפי שהיה ר' יוחנן רבן של כל בני הגולה לכן נקרא רבם של כל החכמים המאוחרים (פני יהושע גיטין שם). בב. פרק ו ס"ו. בב. כן הוא גם בבכורות שם לגירסת כת"י (פלורנץ, רומי 120, לונדון 402, מינכן 95, אוקספורד 2661). בב. יוחסין ורבינו.

אמרו עליו במערבא. א. הגהות אלו יצאו כנראה מתח"י רבי

משכיל לאיתן ז"ל, שלא העיר על זה כלום. שוב מצאנו כן בהגה"ה שבהקדמת הרמב"ם לפירוש המשנה סוף פ"א, והעתיק זה מספר השל"ה תורה שבעל פה^כ ביחודי החכמים. ומכל מקום על מקומנו אנחנו עומדים, כי נוסחא משובשת נודמנה לו לבעל ההגה"ה בסנהדרין שם^כ, ועיין מש"כ בערך מר. (שערי תורת בבל עמ' 360-361)

הוספה לשם אמקנטירין

אמקנטירין, בקהלת רבה פרשה ב' פסוק (י"ד) [י"א], שם יהודי שכתב קינטורין לאנדרינוס על ששעה רעה לישראל. ואפשר צ"ל אמי קנטורין^כ. הגרד"ל ז"ל. (כוכבי אור, הוספות דף ו ע"ד)

הוספה לשם אנטוכיה

ר' אנטוכיה (מדרש שני כתובים, אוצר מדרשים עמוד תק"ס). (גליוני רבי חיים קניבסקי)

אנטיגנוס איש שוכו

והעלה בכורות מבבל ולא קבלו ממנו. צריך עיון, מי הגיד לו דהוא אנטיגנוס איש סוכו. ועוד, דשם^כ הגירסא "בן" אנטיגנוס כמו במשנה דחלה^כ, וכן ברש"י ותרומות^כ. (הערות כת"י גליון דפוס זאלקווא תקנז)

והעלה בכורות מבבל ולא קבלו ממנו. ולא יתכן כלל לפי עניות דעתי שאנטיגנוס איש סוכו הוא שהעלה הבכורות מבבל (ואף שבמוסף הערוך ערך אטיטס והמאירי בפתיחתו לאבות הגירסא נמי אנטיגנוס^כ העלה

יוסף שמואל מקראקא אב"ד פפד"מ, ונדרסו לראשונה בש"ס דפוס אמשטרדם-פפד"מ. ב. כלל כב ס' תפה. ג. סגנון דבריו של הרב המעיר צ"ע, כי אחרי שגילה שבעל ההגהה העתיק את דבריו משל"ה, מדוע כתב שנוסח משובש נודמן לו לבעל ההגהה בגמרא? יותר היה לו לכתוב שנוסח משובש נודמן לו לשל"ה בגמרא. וקשה לומר שלא היה נוח לו לתלות את הטעות בשל"ה, לכן תלה אותו בבעל ההגהה. ולפי האמת, גם לשל"ה לא נודמן כאן נוסח משובש בגמרא, כי הוא רק העתיק את דברי הליכות עולם, ראה בפנים הספר בהערה.

הוספה לשם אמקנטירין. א. ס' טז. ב. בדפוסים הראשונים של קהלת רבה הגירסא "אימי קנטורין", וכן הגירסא בקהלת רבה כת"י (רומי 291, אוקספורד-בודלי 102, סט. פטרבורג 272). וראה המשביר ערך אמקנטירין מה שמשער בזה.

אנטיגנוס איש שוכו. א. תמורה כא א. ב. פ"ד מי"א. ג. תמורה כא א ד"ה בן אנטיגנוס. ד. שם עמ' ב ד"ה ממקום. ה. בבית אבות (מאירי לאבות דפו"ר: שאלוניקי תקפא, דף טז ע"א) נדרס: "וכן אנטיגנוס שהעלה בכורות..." ובמהדורת מכון התלמוד הישראלי (ירושלים תשכד, עמ' 32) שיצא לאור "על פי המהדורה הראשונה" (מנוסח השער): "ובן אנטיגנוס שהעלה בכורות..."

כמ"ש בערך נתאי איש תקוע. (שערי תורת בבל עמ' 361)

והיה משמש כל ימיו בכלי זהב וכסף, עיין אבות דר' נתן. וטעות סופר יש בכאן וצ"ל דבור הלז לעיל אצל אנטיגנוס איש סוכו, וכן צ"ל בערך אנטיגנוס איש סוכו: וטעו התלמידים צדוק ובייתוס והיו ראש המכחישים והיו משמשי כל ימיהם בכלי זהב וכסף, עיין אבות דר' נתן כל מעשה צדוק ובייתוס, ועיין רמב"ם פרק קמא דאבות ורשב"ם פרק יש נוחלין, ועיין מה שכתוב בצמח דוד חלק א' ג' אלפים ת"ס. והעלה בכורות מבבל ולא קבלו ממנו, תמורה כ"א, עיין נתאי איש תקוע. כן צ"ל, והבן. (כוכבי אור, הגהות דף כט ע"א)

והיה משמש כל ימיו בכלי זהב וכסף, עיין אבות דר' נתן. הוא בסוף פ"ה, ופשוט שזה מוסב על הצדוקים והבייתוסין. אבל בפירוש בנין יהושע שם כתב: "והיו משתמשי, רצה לומר אנטיגנוס ותלמידיו", ואינו מחזור טו.

ר' אנטיגנוס

ר' אנטיגנוס, מכלתא בשלח דף י' ב' וי"א א'. וטעות סופר הוא וצ"ל ר' אנטיגנוס, וכן הוא ביוחסין² שהעתיק הסדר הדורות דבריו ממנו, וכן הוא במכילתא בשלח. אמנם בילקוט³ משמע, דשני המאמרים דמכילתא הנזכרים שם אנטיגנוס הוא אנטיגנוס חבירו של רבינו הקדוש, כוונתי לאנטיגנוס שהיה מלך לרומיים. (כוכבי אור, השגות דף כא ע"א)

מכלתא בשלח דף י' ב'. גירסת הגר"א במכילתא ר' אנטיגנוס. (הערות ר' נפתלי משכיל לאיתן דף לו ע"א הערה כ)

קכ"א. אבל ראה בפנים הספר הערה ז, שבדפוס אמשטרדם תד-תח נמצא בדף קכא א. זו. הרב המעיר מקשה כאן על פירושו של בנין יהושע, ולא הפנה את קשייתו כלפי רבינו, למרות שגם דברי רבינו – שכתב על אנטיגנוס איש סוכו "והיה משמש כל ימיו" – נוטים כדברי בנין יהושע. ורבינו כתב כן על פי יוחסין דף טו ע"ב (ראה במילואים אות נט). וזה לפי שהרב המעיר לא ראה את דברי רבינו המקוריים, דהיינו בדפוס⁴, אלא במהדורת ווארשא, שם יוחסין: "והיו משמשי כל ימיהם". בלי לפרש מי. ולפי שניתן להבין מהקשר הדברים שהכונה לאנטיגנוס ותלמידיו, לכן הסיב הרב המעיר את כוונת רבינו לצדוקים ובייתוסים, כדי שלא להקשות עליו. אבל אין לשון רבינו (בדפוס⁵) סובל פירוש זה, וברור שכתב כפי שפירש מאוחר יותר הבנין יהושע.

ר' אנטיגנוס. א. ר' אנטיגנוס. ממהדורות זאלקווא ואלך נדפס בטעות: "ר' אנטיגנוס". ועל זה מוסבת ההערה. [גירסא מוטעית זו שבמהדורות זאלקווא, גרמה לפלפולים ב'הנשר' שנה ג חוברת 46 עמ' 186-187; שם שנה ד חוברת 3 עמ' 11; שם חוברת 18 עמ' 71-72]. ב. דף פב ע"ב. ג. פרשת בשלח רמז רכז ורמז רל.

בכורות מבבל – ודלא כמו שהוא לפנינו בן אנטיגנוס, תמורה דף כ"א, או בן אנטיגנוס במשנה י"א פ"ד דחלה, או בן אטיטוס, ירושלמי חלה וערוך – נוכל לומר שאין זה אנטיגנוס איש סוכו אלא אחר, דבתמורה דף כ"א פריך על הא דלא קבלו ממנו, מדתנן אם באו תמימים יקרב (תמורה פ"ג מ"ה), ומשני, הא ר' ישמעאל הא ר' עקיבא, ופירשו התוספות⁶ (בד"ה ממקום) דר' ישמעאל סבירא ליה דלכתחלה אין מביאין ואם באו תמימים יקרב, ור' עקיבא סבירא ליה דאפילו בדיעבד נמי לא. ואם כן אנטיגנוס שהעלה לכתחלה, עביד דלא כמאן (ותלמודא נמי לא פריך כלל על אנטיגנוס האין העלה לכתחלה, שמע מינה דפשיטא להו שאנטיגנוס לא היה חכם, וכמו שכתב נמי המאירי בפתיחה הנ"ל שמיספור המעשה אינו מוכח שהיה חכם). אם כן בודאי שזהו אנטיגנוס אחר ולא היה חכם. והא דמשני בירושלמי (סוף חלה ט) על הא דפריך מדתנן ואם באו תמימים יקרב, שנייא דדבר מסויים הוי, ופירש הר"ש דאנשים גדולים היו ויסמכו עליהם, אי נמי משום דמינכרא מלתא טובא, לפי זה ולפי דברי המאירי מוכרח לפרש כפירוש השני של הר"ש, דמינכרא מלתא טובא ר"ל שהביא הרבה בכורות, ואוושא מלתא טובא, ולכן לא קבלו ממנו. (יחזק יתן, קונטרס מסדר את הכוכבים ערך אנטיגנוס איש סוכו דף ה ע"א)

והעלה בכורות מבבל ולא קבלו ממנו. לפנינו בתמורה שם איתא "בן אנטיגנוס", וכן הוא במשנה סוף חלה, ואם כן החליף הבן באביו, ומלבד זה שם אנטיגנוס סתם ולא "איש סוכו", וברור שהוא אחר. ודע, שבמשנה שבירושלמי חלה שם הנוסח "בן אטיטוס"

ובמהדורות מכון אופק (ירושלים-קליוולאנד תשנה, עמ' 83) שיצא לאור על פי כת"י לנינגראד: "וכן אנטיגנוס שהעלה בכורות...", ושם בהערה שנה: "ואולי יש לקרוא 'ובן'". אלא שממרוצת לשון המאירי נראה שיש לגרוס בדבריו "וכן", כי זה לשונו: "אף על פי שלא הבאנו נתאי איש תקוע שאמרו במסכת חלה שהביא חלות מביתר ולא קבלו ממנו, וכן אנטיגנוס שהעלה בכורות מבבל ולא קבלו ממנו, וכן יוסף הכהן שהביא בכוריו יין ושמן ולא קבלו ממנו, וכן אריסטון שהביא בכוריו מדבחיה [צ"ל: מרבומיא, או מאפמיא] שהוא מסוריא וקבלו ממנו, וכן לא הזכרנו בכללם טוביה הרופא...". ו. האמת היא, שרבינו נמשך אחר נחלת שמעוני, שהביא גירסת ש"ס דפוס אמשטרדם תד-תח ("אנטיגנוס", לא "בן אנטיגנוס"), ראה בפנים הספר הערה ז. ז. עמ' א. ח. שם עמ' ב. ז. פ"ד ה"ה. י. פ"ד מ"א: "בן אנטיגנוס". בכמה דפוסים המשניות (ויניציאה שסו, אמשטרדם תנו, ועוד) נדפס "בן אנטיגנוס". יא. בדפוס נדפסו תיבות אלו שלא במקומן. ועל זה מוסבת ההערה. יב. המכחישים. רבינו העתיק מיוחסין: "המינים". וכוכבי אור כאן נשתנה על פי הצנזור. יג. רבינו העתיק מיוחסין: "והיה משמש כל ימיו". על השינוי בזה, ראה במילואים אות נט. יד. תיקן "תמורה כ"א" במקום "תמורה

סדר

הדורות

מילואים

סדר מילואים הדורות תשלט

פרס שלא יקראו קריאת שמע. מה עשו חכמים שבאותו הדור? תקנו להבליעו בין הקדושות, רישא שמע ישראל, וסיפא אני יי' אלהיכם. ולמה תקנו לומר בהבלעה כך? כדי שלא תשתכח קריאת שמע מפי התינוקות. ובקשו רחמים מן השמים, ובא תנין בחצי היום ובלע יוזגדר מלך פרס בבית משכבו ובטלה הגזירה". הבית יוסף השתמש בשבלי הלקט כתי" (בשבלי הלקט דפו"ר, שנדפס בימי הבי"י, בויניציאה שו, חסר ענין זה; על ההשמטות שבדפוס זה, ושאינו אלא קיצורו של הספר המקורי, ראה מה שכתב ר"ש בובר, מבוא לשבלי הלקט, ווילנא תרמז, דפים יא-יב), ונראה שבכת"י שלפניו נשמט שמו של האמורא שבימיו קרה מקרה זה, ונשאר אצלו רק התואר רב (העיר על כך שי"ר, ערך מלין עמ' 37). ואכן בכת"י אחרים של שבלי הלקט כתוב כהוגן: "בימות רב נחמן", ולפי זה נדפס בשבלי הלקט מהדורת ר"ש בובר (כבר תיקן דורות הראשונים חלק ג דף מז ע"א, שצ"ל "במות רב נחמן").

באמת פשוט שאי אפשר שזה קרה בימי רב, שהרי השלטון הסאסאני על פרס התחיל בשנת ג'תקפ"ו, והעמיד עשרים ותשעה מלכים במשך תקופה של יותר מארבע מאות שנה, מהם שלשה ששמו יוזגדר. יוזגדר הראשון מלך בשנים ד'קט-קפ"א, השני בשנים ד'קצ-ר"ז, והשלישי בשנים ד'שצב-שצו בערך. נמצא שתקופת מלכותו של יוזגדר הראשון התחילה יותר ממאה וחמשים שנה אחרי פטירת רב! ומה שכתוב בשבלי הלקט שזה היה אחרי מות רב נחמן, הכוונה לרב נחמן בר רב הונא שנפטר בשנת ד'ר"ד, כמפורש באגרת רב שרירא גאון, עמ' 82-83. אם כן, מדובר ביזגדר השני שמת בשנת ד'ר"ז.

יצוין, כי באגרת רש"י מובא שהגזירה היתה "לבטולי שבתא". וכן הוא בסדר תנאים ואמוראים חלק א עמ' 6: "לחלל שבתות". ובכתבי הגאונים (גאוניקה חלק ב עמ' 50-51) מובא בשם 'מר יהודאי ז"ל' באופן אחר, שהגזירה שלא לקרוא קריאת שמע יצאה מעם "מלכות אדום" והיתה "על בני ארץ ישראל" (לא מלכות פרס ולא על בני בבל). ראה על כך: גנזי נסתרות, קובץ, חוברת ג עמ' 7-10.

עא. ללקוטי הערות ערך ר' אבא אבוי דר' אבא בר מרי הערה ב

על מה שכתב רבינו: "ונראה לי שצ"ל אבא אבוי דר' אבא מרי", כתב המעיר: "ור' אסי היה אחיו דר' אבא מרי, ואם כן שם אבוי דר' אסי הוא ר' אבא".

ידעה זו בנויה על שני יסודות:

א. בירושלמי מובא בכמה מקומות "ר' אבא מרי אחוי דר' יוסי" (ברכות פ"ז ה"א; תרומות פ"ח ה"ד, ועוד).

ב. דעת רבינו היא, בערך ר' יוסי או יוסה, שר' יוסי האמורא המוזכר בירושלמי הוא ר' אסי. לפי זה כתב הרב המעיר, שר' אבא מרי היה אחיו של ר' אסי. וחידוש עוד, שאם אבוי של ר' אבא מרי היה ר' אבא, נמצא שגם אבוי של ר' אסי היה ר' אבא, כי אחים היו ר' אבא מרי ור' יוסי. כאן מתברר לנו לראשונה שמו של אבי ר' אסי, שאינו ידוע לנו ממקום אחר.

אבל יש להעיר עליו בשתיים:

א. כבר נתברר שר' יוסי האמורא אינו ר' אסי, כי אם ר' יוסי בר זבידא (פתיחת ר' שלמה סיריליאן לירושלמי, חלק ג ערך ר' יוסי).

ב. נראה שר' אבא היה אבוי של ר' אבא מרי המוזכר בירושלמי כ"רבי אבא מרי" סתם, ואילו "ר' אבא מרי אחוי דר' יוסי" חכם אחר הוא (ראה: תולדות תנאים ואמוראים עמ' 57-58). ובזה מתבאר מדוע נקרא לפעמים על שם אחיו ולפעמים לא, כי שני "ר' אבא מרי" הם. גם מסתבר שאילו היה ר' אבא אביהם של ר' יוסי ור' אבא מרי אחיו, היו קוראים לו "ר' אבא אבוי דר' יוסי", לא "ר' אבא אבוי דר' אבא מרי", כיון שר' יוסי מפורסם מאד בירושלמי, יותר מר' אבא מרי אחיו. ולסבה זו נתלה גם ר' אבא מרי באחיו ר' יוסי, שהיה מפורסם ממנו. נמצא שר' אבא אבוי דר' אבא מרי, לא היה אבוי של ר' יוסי האמורא ושל ר' אבא מרי אחיו (שניהם היו בני זבידא), וכל שכן שלא היה אבוי של ר' אסי.

עב. ללקוטי הערות ערך ר' אבא בר בר חנא הערה יב

כתב המעיר: "קדושין (נט א), רבה בר בר חנה יהיב ליה זוזי לרב".

בדפוס ספרד הגירסא בקדושין: "רבה בר חנא". ובדפוס קושטא מובא פעם אחת "רבה בר בר חנה", ופעם אחת "רבה בר חנה". ובחידושי הרשב"א שם: "רבה בר חנה יהיב זוזי לרב גרסינן, דרבה בר חנה גדול מרב

ואחי אמו היה, כדאיתא בריש פרק קמא דסנהדרין [ה א]. ולא גרסינן רבה בר בר חנה, דלא הוה משדר ליה לרב דקשיש מיניה טובא, ורביה דרביה הוה, דר' יוחנן הוה קרי ליה לרב 'רבינו', כדאיתא בריש פרק אלו טריפות, ורבה בר בר חנה תלמידיה דר' יוחנן הוה [שבת ס ב].

בדברי הרשב"א יש להעיר: א. רבה בר חנה היה בן דודו של רב, כמפורש בסנהדרין שם, לא דודו של רב. אם כן לא מצאנו שהיה גדול מרב, אלא שהיו חברים. ב. מה שציין לריש פרק אלו טריפות, מסתבר שכוונתו לפרק גיד הנשה צה ב. או גרס כן בריש פרק אלו טריפות מה א, שלפנינו שם: "אמרוה קמיה דר' יוחנן, אמר: מה חוליא ומה חוליא דקאמר רב?".

ובתוספות הרא"ש מופיע נוסח מבורר יותר: "רבה בר חנה יהב ליה זוזי לרב. היינו רבה בר חנה דברישי סנהדרין [ה א], שהיה חבירו של רב, ושניהם ירדו לבבל בימי רבי, והיה בנו של חנה אחיו של ר' חייא, כדאמרינן בסנהדרין: איבו חנה [שילא] ומרתא ור' חייא כולהו בני דר' אבא בר אחא בר רב סלא מכפרי הוו. אבל רבה בר בר חנה שהיה תלמידו של ר' יוחנן, בן בנו של חנה היה כדאמרינן בר בר חנה. אי נמי אביו היה שמו בר חנה". וכזה בתוספות טוך.

לדברי הרשב"א הנ"ל חשוב להסמיק את מה שכתב בשו"ת חלק א סי' קיא: "רבה בר בר חנה ורב תלמידי רבי הוו". וברור שיש לתקן "רבה בר חנא...".

עג. ללקוטי הערות ערך ר' אבא בר בר חנא הערה לו

כתב המעיר: "חולין (ח ריש ע"ב), רב אמר קולף, ורבה בר בר חנה אמר מדיח". בכת"י רומי 122 הגירסא בחולין: "ורבה בר חנה". וצריך עיון איך לפרש את דברי הרשב"א, שכתב בתורת הבית הארוך בית א שער ב דף יד ע"ב: "רב אמר: קולף. רבה בר [בר] (כן הוא בדפוס, וחסר בכת"י) חנה אמר: מדיח... ומסתברא דהלכתא כרב, דרביה דרבה בר בר חנה הוא". ראה לעיל אות עב, שדעת הרשב"א היא שרבה בר חנה היה גדול מרב, או חבירו של רב, וכאן כתב שרב היה רבו. ואולי יש ללמוד מכאן שגרס בחולין "רבה בר בר חנה".

ובאמת הלשון "דרביה דרבה בר בר חנה הוא", צריך עיון ממה נפשך, שאם הכוונה ל'רבה בר חנה', הרי לא היה רבו, כי אם חברו, ואם הכוונה ל'רבה בר בר חנה', לא מצאנו שרב היה רבו, כי רבה בר בר חנה תלמידו של ר' יוחנן היה, וכמו שכתב הרשב"א בקדושין (לעיל באות קה) "ורביה דרביה הוה". ואולי הכוונה שהוא נחשב כתלמיד לגבי רב.

אולם הרא"ש בפרק א סי' ט כתב: "רב אמר: קולף. רבה בר בר חנה אמר: מדיח... פסק רש"י לחומרא כרב, וכן מסתבר, דרב היה גדול מרבה כדמוכח בריש סנהדרין". ממה שמציין לריש סנהדרין, נראה שגרס בחולין "רבה בר חנה", לא "רבה בר בר חנה", שהרי בסנהדרין שם (ה א-ב) מבואר שרב היה בקי בבכורות יותר מרבה בר חנה בן אחי אביו (השווה תוספות הרא"ש קדושין נט א). ונראה שבטעות נדפס ברא"ש "רבה בר בר חנה".

עד. ללקוטי הערות ערך אבא הערה ז

כתב המעיר: "לי נראה שהיו שמם 'אבא', וכבר הוכחתי שגם רב היה שמו אבא, עיין ערכו. וכן פירש רש"י בחגיגה ט"ז ב', אבא אלעזר, כך שמו. וגם אמרו לפעמים 'רבי' קודם שם 'אבא', הלא מוכח דאבא הוא שם העצם".

דעת הרב המעיר היא, שחכמים שנקראו בשמות כגון 'אבא יוסי' ו'אבא שאול', היו להם שני שמות, ו'אבא' אינו משמש כתואר בלבד. הוא מבסס את דבריו על שני יסודות:

א. רש"י כתב על 'אבא אלעזר': "כך שמו". משמע ששני שמות היו לו.
ב. כיון שהחכמים ששם 'אבא' נקראים לפעמים בתואר "רבי", נראה בעליל ששם הפרטי היה 'אבא', ואינו שם תואר בלבד. [את היסוד השני כתב בלשון קצרה, ויתכן שהתכוון לומר שהחכמים ששם 'אבא' פלוני, כמו אבא אלעזר, אבא שאול, אבא יוסי, הם נקראו לפעמים 'רבי אבא פלוני'].

אבל ראייתו מפירוש רש"י צריכה עיון, כי בגמרא שם מובא: "אמר ר' יוסי: סח לי אבא אלעזר". כדי שלא נטעה לפרש שהכוונה לאביו של ר' יוסי (ויהיה קשה: הלא שמו היה ר' חלפתא, לא ר' אלעזר!), לכן פירש רש"י: "אבא אלעזר, כך שמו". יש שהבינו מדברי רש"י בפשיטות, שהיו לו שני שמות 'אבא' ו'אלעזר' (ראה: ברכת אהרן מאמר קכב).